

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 7 (1988)

Ειδήσεις για την Ελληνική κοινότητα της
Προύσας (15ος-17ος αι.)

Χ.Γ. Πατρινέλης

doi: [10.12681/deltiokms.186](https://doi.org/10.12681/deltiokms.186)

Copyright © 2015, Χ.Γ. Πατρινέλης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πατρινέλης Χ. (1988). Ειδήσεις για την Ελληνική κοινότητα της Προύσας (15ος-17ος αι.). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 7, 9–50. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.186>

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΥΣΑΣ (15ος-17ος αι.)

*Ἄν εἶχε βασιλεύσει ὁ Τοῦρκος εἰς τὴν Φραγκίαν δέκα χρό-
νους, χριστιανούς ἐκεῖ δὲν εὕρισκας· καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα τώ-
ρα τριακοσίους χρόνους εὕρσκεται καὶ κακοπαθοῦσιν οἱ ἄν-
θρωποι καὶ βασανίζονται διὰ τὰ στέκουσιν εἰς τὴν πίστιν
τους...*

Κύριλλος Λούκαρης

Ἡ Ὁ Ἱεροσολυμιτικός κώδικας 496 (ἄλλοτε τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα στήν Παλαιστίνη) εἶναι ἓνα κατάστιχο εἰσφορῶν ὑπὲρ τοῦ Ἁγίου Τάφου¹. Οἱ σχετικές ἐγγραφές προέρχονται ἀπὸ τρεῖς τουλάχιστον περιοδεῖς «ταξί-
διαρέων» Ἁγιοταφιτῶν μοναχῶν σὲ πάμπολλες χώρες τῆς Ἀνατολῆς (Κύ-
προ, Μικρὰ Ἀσία, Πόλη, νησιά Αἰγαίου, Θεσσαλία, Ἥπειρο, Θράκη, Βλα-
χία κ.ά.) καὶ κλιμακώνονται χρονολογικὰ ἀπὸ τὸ 1543 ὡς τὸ 1589 καὶ —στὸ
δεύτερο μέρος— ἀπὸ τὸ 1618 ὡς τὸ 1630. Πρόκειται γιὰ τὸ παλαιότερο ἀπὸ
τὰ σωζόμενα σήμερα κατάστιχα, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον τὴ Μικρὰ Ἀσία².

1. Περιγραφή τοῦ κώδικα ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλο Κεραμέα, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιο-
θήκη*, τ. 2, Πετροῦπολη 1894, σσ. 566-7.

2. Τὰ ἐπόμενα κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ κατάστιχα, με ἐγγραφές ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς κοινό-
τητες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἶναι, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω: α') τῆς Μ. Λαύρας 696 (H-41), τῶν ἐτῶν
1612-1630, ἀλλὰ ἐλάχιστα ἐκμεταλλεύσιμο ὡς ἱστορικὴ πηγὴ (βλ. Σπυρίδωνος Λαυριώτου-Σω-
φρονίου Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας*, Παρίσι 1925, σ. 109·
πρβλ. Μ. Γεδεών, «Ἐπὶ τῶν ποταμῶν Βαβυλῶνος», *Ἀμάλθεια*, 85 (86), 1923, φ. 19371). β') Μ.
Λαύρας 269 (Γ-29), 17ου αἰῶνα, ἐλάχιστα ἐπίσης πρόσφορο ὡς ἱστορικὴ πηγὴ (βλ. Σπυρίδωνος
Λαυριώτου-Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, *δ.π.*, σ. 35). γ') Ἱεροσολυμιτικός (Πατριαρχικῆς Βιβλιο-
θήκης) 509, τῶν ἐτῶν 1649-1669 (βλ. Παπαδόπουλο Κεραμέα, *δ.π.*, τ. I, Πετροῦπολη 1891, σσ.
459-60). δ') Μετοχίου Παναγ. Τάφου 324, τῶν ἐτῶν 1691-1735, πλουσιότατο σὲ εἰδήσεις γιὰ
ἐλληνικὲς κοινότητες τοῦ Πόντου (βλ. αὐτόθι, τ. 4, Πετροῦπολη 1899, σσ. 297-300, καὶ Ν. Βέη,
«Ἀφιερῶματα καὶ λειτουργικαὶ συνδρομαὶ Τραπεζουντίων καὶ ἄλλων Ποντίων ὑπὲρ τοῦ Πανα-
γίου Τάφου κατ' ἀναγραφὰς Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος», *Ἀρχεῖον Πόντου*, 14 (1949), σσ. 124-

Ἡ ἐξόρμηση αὐτῆ τῶν Ἱστοριογράφων πρὸς συλλογὴ «ἐλεῶν» πρέπει νὰ ἐνταχθῆ στὸ ἀναδιοργανωτικὸ πρόγραμμα ποὺ εἶχε τότε ἐγκαινιάσει ὁ ρέκτης πατριάρχης Ἱεροσολύμων Γερμανὸς (1537-1579). Αὐτὸς *πρῶτος... ἤρξατο περιοδεύειν τόπους καὶ ἐπαρχίας ἐλέους χάριν τοῦ παρὰ τῶν χριστιανῶν*³.

Οἱ ἱστορικὲς ἢ ἄλλες εἰδήσεις ποὺ μποροῦν νὰ συναχθοῦν ἀπὸ τὸ ἁγιοταφικὸ αὐτὸ κατάστιχο δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὲς σπουδαῖες, ἀποκτοῦν ὅμως ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, ἂν ληφθῆ ὑπόψη ὅτι γιὰ τὴν περίοδο αὐτῆ τῆς ἐσχάτης παρακμῆς τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ ἐλάχιστα εἶναι γνωστά, ἰδίως γιὰ τὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰῶνα.

Ἀρχικὴ μου πρόθεση ἦταν νὰ παρουσιάσω καὶ νὰ σχολιάσω τὶς ἐγγραφὲς ἐκεῖνες τοῦ καταστίχου ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς μικρασιατικὲς ἑλληνικὲς κοινότητες —εἴκοσι δύο συνολικὰ⁴— καὶ ποὺ ἀνάγονται, σχεδὸν ὅλες, στὰ χρόνια 1565-1567, δηλαδὴ σὲ σχετικὰ πρῶιμη καὶ πάντως σκοτεινὴ —ἀπὸ ἀποψη ἐπάρκειας πηγῶν— ἐποχῇ. Ἐπειδὴ ὅμως γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Προύσας συγκεντρώθηκαν τελικὰ ἀπὸ ποικίλες πηγὲς ἀρκετὲς συμπληρωματικὲς εἰδήσεις, καθὼς καὶ μερικὰ ἐνδιαφέροντα, πιστεῶ, κείμενα τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς, ποὺ ὅλα μαζὶ δημοσιεύμενα θὰ ἔδιναν ὑπέροτρα μάλλον ἔκταση στὴ σχετικὴ παράγραφο, προτίμησα νὰ παρουσιάσω ἐδῶ αὐτοτελῶς —ὡς πρόδρομὴ δημοσίευση— τὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Προύσας εἰδήσεις.

Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ πλήρη καὶ συστηματικὴ ἔκθεση τῆς ἱστορίας τῆς κοινότητας, ἀλλὰ γιὰ συγκέντρωση, κριτικὴ ἐπεξεργασία καὶ σχολιασμὸ ἀποσπασματικῶν ἐν πολλοῖς εἰδήσεων —ἀγνώστων ἢ ἀναξιοποίητων ὡς τώρα—, ποὺ ὄχι μόνον φωτίζουν κάποιες πτυχὲς τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς ἑλληνικῆς αὐτῆς κοινότητας, ἀλλὰ καὶ ἀπηχοῦν συχνὰ καταστάσεις καὶ φαινόμενα γενικότερα (μεταναστευτικὰ ρεύματα, ἐξισλαμισμοὺς, οικονομικὲς καὶ

160. Γιὰ τὰ νεότερα ἁγιοταφικὰ κατάστιχα βλ. τὴν ἀνακοίνωση τῆς Πηνελόπης Στάθη, «Τὰ κατάστιχα “συλλογῆς ἐλεῶν” τοῦ Παναγίου Τάφου· ἡ μελέτη καὶ ἡ προβληματικὴ τους», *Ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις* (τοῦ Συλλόγου ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), Ἀθήνα 1982, σσ. 125-132.

3. Ἄθαν. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, *Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 64· πρβλ. Κυρίλλου Λαυριώτου, *Ἱστορία πολιτικὴ τε καὶ ἐκκλησιαστικὴ*: «Οὗτος [ὁ Γερμανὸς] πρῶτος ἐφεύρηκε καὶ ἐποίησε πρῶτος / ἐλέους περιήγησιν καὶ ἐλεημοσύνης» (μερικὴ ἐκδ. Μ. Γεδεῶν στὸ *Ἀθηναῖον*, 6, 1877, σ. 29). Γιὰ τὶς σχετικὲς πρωτοβουλίες τοῦ Γερμανοῦ γενικότερα βλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, Ἀθήνα 1970 (β' ἐκδ. ἐπιφυζήμενη), σσ. 513-14, 520-26, Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ἐπιστολαὶ Ἑλλήνων πρὸς τὸν πᾶπαν Γρηγόριον ΙΓ' (1572-1585) καὶ τὸν καρδινάλιον Σιρλέτον († 1585)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, 17 (1967), σσ. 55-60, καὶ Φ. Ἡλιοῦ, «Συγχωροχάρτια», *Τὰ Ἱστορικά*, 1 (1983), σσ. 58-59.

4. Ἀτάλεια, Μπουρντοῦρ, Σπάρτα, Ἀγλασοῦ, Μπάρλα, Λαοδικαία, Χῶνες, Θεῖρα, Φιλοδέλφεια, Σμύρνη, Μαγνησία, Ταρχανιώτη, Παλαιὰ Φώκαια, Νέα Φώκαια, Ἀπολλωνιάδα, Προύσα, Τρίγλια, Οἰνόη, καὶ στὸ δεῦτερο μέρος: Καλόλιμος, Σινώπη, Τραπεζοῦντα, Λιβίσι.

κοινωνικές συνθήκες), ένδεικτικά του ιστορικού βίου τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὴν πρώιμη ἐκείνη ἐποχὴ. Συγκεκριμένα, στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν συγκεντρώνονται στὶς μὲν δύο πρώτες παραγράφους ἱστορικές, δημογραφικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς εἰδήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Προύσας κατὰ τὸν 14ο-17ο αἰ., στὶς δὲ τρεῖς ἐπόμενες ἐκδίδονται καὶ σχολιάζονται οἱ σχετικὲς ἐγγραφές τοῦ ἁγιοταφικοῦ καταστίχου, τὰ ἀνέκδοτα συναξάρια δύο νεομαρτύρων ἀπὸ τὴν Προύσα (τέλη τοῦ 15ου αἰ.) καὶ τέλος δύο ἐπίσης ἀνέκδοτες ἰδιωτικὲς ἐπιστολές, γραμμένες στὴν Προύσα τὸ 1565.

Ι. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ

Στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. τρεῖς μόνο σημαντικὲς πόλεις εἶχαν ἀπομείνει ἐλεύθερες στὴ Βιθυνία, ἡ Προύσα, ἡ Νικομήδεια καὶ ἡ Νίκαια. Τὸ 1326, μετὰ ἀπὸ μακροχρόνια πολιορκία, ἡ Προύσα —μὲ 30.000 ἴσως κατοίκους τότε— παραδόθηκε τελικὰ στὸν Ὁρχάν, γιὸ καὶ διάδοχο τοῦ πρώτου Ὀθωμανοῦ σουλτάνου Ὀσμάν⁵. Τοὺς ὄρους τῆς παραδόσεως διαπραγματεύθηκε ὁ Βυζαντινὸς διοικητὴς τῆς πόλης. Ὁ κυριότερος ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἔδινε τὴ δυνατότητα στὶς ἀρχές καὶ τοὺς κατοίκους νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πόλη. Πράγματι, ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ κατέφυγε στὴν ἐλεγχόμενη ἀκρόα ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς βόρεια ἀκτὴ τοῦ Ἀστακίνοῦ κόλπου κι ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου βρισκόταν ἄλλωστε —ἀπὸ τὸ 1315 τουλάχιστον— καὶ ὁ τότε μητροπολίτης Προύσης Νικόλαος. Ἐνα ἄλλο ὅμως μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, τὸ μεγαλύτερο μάλλον, προτίμησε νὰ παραμείνει στὴν πόλη. Ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ ομάδα οἱ περισσότεροι, φαίνεται, ἐξισλαμίστηκαν μέσα στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια. Οἱ χριστιανοὶ ποὺ ἀπέμειναν ἐξώσθησαν ἀπὸ τὸ κάστρο καὶ ἐγκαταστάθηκαν σὲ χωριστοὺς «μαχαλάδες» ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη. Τὸ κάστρο προοριζόταν μόνο γιὰ μουσουλμάνους κατοίκους, γιὰ τὶς ἀρχές καὶ τὰ δημόσια κτήρια. Ἐκεῖ ἔχτισε καὶ ὁ Ὁρχάν τὸ ἀνάκτορό του καὶ ἔκανε τὴν Προύσα πρώτη πρωτεύουσα τοῦ νεοσύστατου ὀθωμανικοῦ κράτους. Μέσα σὲ λίγα χρόνια ἡ Προύσα ἔγινε —καὶ παρέμεινε ὡς τὸν 18ο αἰ.— ἡ μεγαλύτερη καὶ ἐμπορικότερη πόλη τῆς Μ. Ἀσίας⁶.

5. Γιὰ τὴν ἄλωση τῆς πόλης καὶ τὴν τύχη τῶν κατοίκων τῆς βλ. Γ. Γεωργιάδης Ἀρνάκη, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282-1337)*, Ἀθήνα 1947, σσ. 156-58. Γιὰ τὸν πιθανὸ πληθυσμὸ τῆς Προύσας τὸ 1326 βλ. G. Arnakis, «Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources», *Speculum*, 26 (1951), σ. 115.

6. Ἐκτενὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Προύσας βλ. στὸ ἄρθρο Bursa τοῦ H. I. Inalcik στὴν *Encyclopaedia of Islam*. Ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία χρῆσιμο εἶναι ἀκόμη τὸ βιβλίον τοῦ Βασιλείου Ἰ. Κάνδη, *Ἡ Προύσα, ἥτοι ἀρχαιολογικὴ, ἱστορικὴ, γεωγραφικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ περιγραφή αὐτῆς*, Ἀθήνα 1883.

“Όσο για τη χριστιανική κοινότητα της πόλης, συρρικνώθηκε μέν, αλλά δέν εξαφανίστηκε. “Όσα γράφει ό Γρηγόριος Παλαμάς για τή σύντομη παρραμονή του, ώς αιχμαλώτου, στην Προύσα τό 1354 αφήνουν τήν έντύπωση ότι ή εκεί χριστιανική κοινότητα δέν ήταν άσημαντη, αλλά είχε άρκετά εúπαιδευτα μέλη και άκμαίο ήθικό: *Ένθα [στην Προύσα] τών χριστιανών οί διαφέροντες επί συνέσει συντυγχάνοντες ήμιν και ζητημάτων ήπτοντο μείζονων, και ταύτα μη κατά καιρόν περιστοιχούντες γάρ ήσαν ήμάς οί βάρβαροι· άλλ’ οί τής ευσεβείας αντιποιούνεοι παρητούντο τήν άκαιριαν, τόν έρουντα περι ών επόθουν, ώς εδόκουν, άπροσδοκήτως ύπ’ όσιν έχοντες*”.

Κοινή δοκιμασία για Τούρκους και χριστιανούς αποτέλεσε ή λεηλασία και ό έμψησμός τής πόλης, ή φυγή και ή σφαγή τών κατοίκων τό 1402 από τόν Ταμερλάνο⁸. Τήν άνοικοδόμηση, εξάλλου, και τόν άνασυνοικισμό τής πόλης δυσχέρανε τόσο ό δυναστικός άγώνας πού άκολούθησε άνάμεσα στους γιους του Βαγιαζίτ Α΄, όσο, λίγα χρόνια άργότερα, και ή δήωση και καταστροφή τών έξω τών τειχών τής πόλης συνοικισμών —όπου και οί χριστιανικοί μαχαλάδες— από τόν ήγεμόνα τής Καραμανίας⁹. Τό 1432 πάντως, όταν ό Γάλλος περιηγητής Bertrandon de la Brocquiere πέρασε από τήν Προύσα, βρήκε μιá πόλη έντελώς άνασυγκροτημένη, με άκμαίο έμπόριο, ιδίως μεταξιού και μπαχαρικών, πού έφθαναν εκεί με καραβάνια από τήν Περσία, τή Συρία και τήν Ίνδία¹⁰. Λίγα χρόνια μετά τήν άλωση τής Κων-

7. Anne Philippidis-Braat, «La captivité de Palamas chez les Turcs. Dossier et commentaire», *Travaux et Mémoires*, 7 (1979), σσ. 145 κ.έ.

8. Έκτενης «ένθύμηση» τής εποχής άναφέρεται με φρικιαστικές λεπτομέρειες στην έξόντωση τών κατοίκων τής Προύσας από τόν Ταμερλάνο, καθώς και στην άρπαγή τών θησαυρών από τήν πόλη· βλ. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, τ. 1, Βιέννη 1975, σ. 112. Τήν «ένθύμηση» αυτή επεξεργάστηκε και ένσωμάτωσε στο κείμενό του ό άγνωστος συντάκτης του κεφαλαίου *Περί του πότε έπήρε τήν Μπούσαν ό Όρχάνης και τά κακά όπου έκαμεν εις αυτήν*, πού συνεκδίδεται στο γνωστό *Βιβλίον ιστορικών* του ψευδο-Δωροθέου Μονεμβασίας. Μόνο πού τά γεγονότα αυτά τά συσχετίζει με τήν άλωση τής Προύσας από τόν Όρχάν *εις τάς ήμέρας του Μιχαήλ του Παλαιολόγου!* Μέρος τής διηγήσεως αυτής παρεμβάλλει στην έρμηνεία τής ‘Αποκαλύψεως και ό Κύριλλος ό Λαυριώτης, άντλώντας προφανώς από τό *Βιβλίον ιστορικών*· βλ. Κ. Δυοβουνιάτη, «Ιστορικά είδήσεις εκ τής έρμηνείας τής ‘Αποκαλύψεως του Κυρίλλου του Πατρέως», *Θεολογία*, 26 (1955), σ. 543.

9. Ί. Χάμμερ, *Ίστορία τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. 2, Αθήνα 1870, σσ. 6-7.

10. Bertrandon de la Brocquiere, *Le voyage d’ Outremer* (έκδ. Ch. Schefer), Παρίσι 1892, σσ. 129 κ.έ. ‘Από τή μεγάλη βιβλιογραφία για τήν Προύσα, ώς έμπορικό κέντρο, βλ. H. Inalcik, «Bursa and the Commerce of the Levant», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3 (1960), σσ. 131-147. Του Ίδιου, «Ό σχηματισμός κεφαλαίου στην Όθωμανική Αυτοκρατορία», στον τόμο *Ή οικονομική δομή τών βαλκανικών χωρών* (έπιμέλεια Σπ. ‘Ασδραχά), Αθήνα 1979, σσ. 501 κ.έ., ιδίως σσ. 506-12. Klaus Liebe-Harkort, *Beiträge zur sozialen und wirtschaftlichen Lage Bursas am Anfang des 16. Jahrhunderts*, Άμβούργο 1970. Murat Cizakca, «A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 23 (1980), σσ. 142-152.

σταντινουπόλεως ὁ σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ ἀνασυνοικίζει τὴ νέα του πρωτεύουσα μεταφέροντας ἐκεῖ ποικίλης προελεύσεως πληθυσμούς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ πολλοὶ Ἕλληνες ἀπὸ τὴν Προύσα, *ἐπιστήμονες ἄνδρες καὶ τῶν ἄγαν χρησίμων*¹¹. Εἶναι φανερὸ λοιπὸν ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ γεωργούς καὶ ἀποχειροβίαιτους ἐργάτες, ἀλλὰ γιὰ ὁμάδα ἀνθρώπων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ μιὰ «ἀστική» — μὲ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς — κοινωνία, ὅπως ἦταν, φαίνεται, ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία τῆς Προύσας στὰ μέσα ἤδη τοῦ 15ου αἰ.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, καὶ συγκεκριμένα τὸ 1466, μεγάλη φθορὰ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Προύσας προκάλεσε ἡ ἐπιδημία πανώλους ποὺ διαδόθηκε ἐκεῖ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ καὶ βόρειο Ἑλλάδα καὶ προχώρησε ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη, *διαβᾶσα δὲ καὶ ἐς τὴν Ἀσίαν, κατὰ τὸν Κριτόβουλο, πᾶσαν τὴν παραλίαν Ἑλλησπόντου τε καὶ Προποντίδος διέφθειρε καὶ ἠρήμωσε καὶ εἰς τὴν μεσόγειαν ἀναβᾶσα τὴν τε τοῦ Προυσίου καὶ τὰ περὶ αὐτὴν ἅπαντα καὶ μέχρι Γαλατίας καὶ δὴ καὶ Γαλατίαν αὐτὴν ἐλυμήνατο καὶ ἠφάνισεν*¹². Μέσα σὲ μιὰ ἢ δύο δεκαετίες ὅμως ἡ πόλη εἶχε ἀνακτήσει τὸν πληθυσμὸ τῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν στατιστικὸ πῖνακα ποὺ δημοσιεύεται παρακάτω. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἐμπορικὴ ζωὴ εἶχε ἀποκατασταθῆ. Τὸ 1499, ὅταν ὁ Γερμανὸς περιηγητῆς Arnold von Harff πέρασε ἀπὸ ἐκεῖ, βρῆκε μιὰ πόλη «fine and large and well built; it is full of people... for the most part merchants, and there are countless persons making silk goods...»¹³.

Μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ πληθυσμιακὰ κενὰ τῆς περιοχῆς τῆς Προύσας καὶ τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας γενικότερα κάλυπτε ἡ συνεχὴς σχεδὸν ροὴ μεταναστῶν ἀπὸ τῆ νότια Βαλκανικὴ καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἰδίως κατὰ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 15ου καὶ τὸ πρῶτο τοῦ 16ου αἰ. Ἐπρόκειτο γιὰ χριστιανούς σκλάβους, γιὰ βίαια μετατοπιζόμενους πληθυσμούς («σεργούνηδες») ἀπὸ πρόσφατα κατακτημένες ἀπὸ τοὺς Τούρκους χώρες καὶ γιὰ ἐθελοντὲς μετανάστες ἢ ἐποχιακοὺς ἐργάτες ποὺ ἀναζητοῦσαν δουλειά. Ἐνα σημαντικὸ ποσοστὸ καὶ ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς κατηγορίες δέχθηκε ἡ εὐφορὴ περιοχὴ τῆς Προύσας. Πόσοι ἀπὸ αὐτοὺς ἐγκαταστάθηκαν στὴν ἴδια τὴν πόλη εἶναι ἄγνωστο. Βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι στὴν Προύσα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ λειτουργοῦσε τὸ μεγαλύτερο μετὰ τὴν Κωνσταντινούπολη σκλαβοπάζαρο καὶ ὅτι ἡ ραγδαία ἀνάπτυξη τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ μεταξιοῦ καὶ τῆς ὕφαντουργίας συνεπαγόταν εὐρεία ἀπασχόληση ἐλευθέρων ἢ σκλάβων ἐργατῶν καὶ τεχνιτῶν¹⁴. Ἐνα δείγμα τοῦ τόπου προελεύσεως τέτοιων μεταναστῶν μᾶς δίνει, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο τοῦ 1565/67.

11. Κριτόβουλος (ἔκδ. D. R. Reinsch, 1983), σ. 139, στ. 18-19.

12. *Αὐτόθι*, σ. 205, στ. 1-5.

13. *The Pilgrimage of Arnold von Harff, Knight from Cologne, through Italy, Syria, Egypt, Arabia, Ethiopia, Nubia, Palestine, Turkey, France and Spain, which he accomplished in the years 1496 to 1499* (ἔκδ. καὶ μετάφραση Malcolm Letts), Λονδίνο 1946, σ. 237.

14. Γιὰ τὴ βίαιη μεταφορὰ πληθυσμῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐγκατάσταση χριστιανῶν

Στὸν συνοπτικὸ ἀπογραφικὸ πίνακα ποὺ παρατίθεται καὶ σχολιάζεται παρακάτω μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὶς διακυμάνσεις τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Προύσας καὶ τῆς ἐκεῖ χριστιανικῆς κοινότητος εἰδικότερα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου ὡς τὰ τέλη τοῦ 16ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα¹⁵.

	A'		B'			Γ'		
	1487		1522			1595/1603		
Θρησκευτικὲς ομάδες	hane	ἄτομα	hane	ἐργέν.	ἄτομα	hane	ἐργέν.	ἄτομα
Μουσουλμάνοι	(6.178)	(30.890)	6.004	1799	31.819	12.097	59	60.544
Χριστιανοὶ	(276)	(1.380)	69	14	359	427	1	2.136
Ἑβραῖοι	(3)	(15)	117	—	585	308	—	1.540
Σύνολο	6.457	(32.285)	6.190	1813	32.763	12.832	60	64.220
Ἑργένηδες		+ (408) (32.693)						

Συγκρίνοντας τὶς στήλες A' καὶ B' (ἀπογραφὲς 1487 καὶ 1522), ἡ πρώτη διαπίστωση ποὺ προκύπτει εἶναι ὅτι μέσα στὰ τριάντα πέντε χρόνια ποὺ

—καὶ εἰδικότερα Ἑλλήνων— σκλάβων στὴν περιοχὴ τῆς Προύσας βλ. O. L. Barkan, «Les deportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire ottoman», *Revue de la Faculté des sciences économiques de l' Université d' Istanbul*, 11ο ἔτος, ἀρ. 1-4 (1953), σ. 50. Τοῦ ἴδιου, «Μορφὲς τῆς ἀγροτικῆς ὀργάνωσης», στὸν τόμο *Ἡ οικονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν*, σσ. 64-71. Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization*, Berkeley 1971, σσ. 395-6. Halil Sahillioglu, «Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries», *Turcica*, 17 (1985), σσ. 43 κ.έ. Προφορικὲς παραδόσεις διαφόρων ἐλληνικῶν κοινοτήτων τῆς περιοχῆς τῆς Προύσας, σχετικὲς μὲ τὴν ἀπώτερη καταγωγὴ τους (ἀπὸ τὰ Ἰσθμοὺς, τὴν Πελοπόννησο, καὶ εἰδικότερα τὴ Μάνη) καὶ τὴν ἐγκατάστασή τους ἐκεῖ ὡς βοσκῶν ἢ δουλοπαροικῶν στὰ χρόνια τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1520-1566) σώζονται ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα βλ. M. Κλεωνόμου-Χρ. Παπαδοπούλου, *Βιθυνικὰ ἢ ἐπίτομος μονογραφία τῆς Βιθυνίας καὶ τῶν πόλεων αὐτῆς*, Κωνσταντινούπολη 1867, σσ. 97-98. F. W. Hasluck, «Bithynica», *Annual of the British School at Athens*, 13 (1906-7), σ. 301. Τοῦ ἴδιου, *Cyzicus*, Καίμπριτζ 1910, σσ. 148-151. Τὶς παραδόσεις αὐτὲς ἐπικυρώνουν γλωσσικὲς παρατηρήσεις τοῦ R. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, Καίμπριτζ 1916, σ. 37.

15. Οἱ ἀριθμητικὲς ἐνδείξεις τοῦ Πίνακα προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν στατιστικῶν δεδομένων ποὺ δημοσιεύει ὁ H. Sahillioglu, «Slaves» (βλ. προηγουμένη σημ.), σ. 86, ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἀκόμη ἔργο τοῦ Ὁ. L. Barkan, *Hudavendigar (Bursa) livâsi sayim defterleri* (= Ἀπογραφικὰ κατὰστίχα τοῦ λιβὰ Hudavendigar - Προύσας). Εἰδικὰ γιὰ τὴ στήλη A' πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ κατὰστίχο τοῦ 1487, ποὺ ἐκμεταλλεύθηκε ὁ Barkan, δίνει μὲν συνολικὸ πληθυσμὸ τῆς Προύσας 6.457 hane (οἰκογενειακὲς ἐστίες), σάθηκε ὁμως μόνον κατὰ τὸ ἕνα τρίτο περίπου. Συγκεκριμένα, ἀπογράφονται 2068 hane —ἀπὸ τοὺς ὁποῖους οἱ 92 ἦσαν χριστιανικοὶ καὶ 1 ἑβραϊκός— καὶ 136 ἐργένηδες. (Στὸν πίνακα τοῦ Sahillioglu ἀναγράφονται 921 χριστιανικοὶ hane, προφανῶς κατὰ λάθος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ὄσα γράφει ὁ ἴδιος στὴν ἴδια σελίδα). Ἐὰν τὸν ἀριθμὸ τῶν χριστιανικῶν (92) καὶ τοῦ ἑβραϊκοῦ hane τὸν πολλαπλασιάσουμε ἐπὶ τρία (92 X 3 = 276 + 3 = 279), γιὰ νὰ ἀναπληρώσουμε —χονδρικὰ ἔστω— τὰ χαμένα δύο τρίτα τοῦ κατὰστίχου, καὶ ἀφαιρέσουμε κατόπιν τὸ γινόμενο ἀπὸ τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ hane τῆς

μεσολάβησαν τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης παρέμεινε σταθερό. Δὲν συνέβη τὸ ἴδιο ὁμως ὅσον ἀφορᾷ τὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς πόλης, ὁ ὁποῖος μέσα στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα μειώθηκε κατὰ 75% σχεδόν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ κύριος —ἂν ὄχι ὁ μοναδικός— λόγος τῆς δραματικῆς αὐτῆς μειώσεως τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ ἦταν οἱ ἀθρόοι ἐξισλαμισμοί. Πολὺ ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν περίπτωση εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀνάμεσα στοὺς μουσουλμάνους κατοίκους πὺ καταγράφονται στὸ κατάστιχο τοῦ 1487 ἀπαντοῦν καὶ 319 ἄτομα μὲ τὸ συμβατικὸ πατρώνυμο Ἰμπντουλάχ (ibn Abdullah ἢ bin Abdullahu'l -mühtedi)¹⁶. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ πατρώνυμο αὐτὸ δινόταν σὲ νεοπροσήλυτους στὸ Ἰσλάμ, ἀφοῦ ἔθεωρεῖτο ἀταίριαστη στὴ νέα τους ιδιότητα ἢ χρῆση τοῦ πραγματικοῦ, δηλαδὴ τοῦ χριστιανικοῦ τους, πατρωνύμου. Ἐπειδὴ δὲ τὸ κατάστιχο τοῦ 1487 σώθηκε μόνο κατὰ τὸ ἕνα τρίτο περίπου, καταροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἀνάλογος ἀριθμὸς νεοπροσηλύτων θὰ ἦταν καταγραμμένος στὰ ἐλλείποντα δύο τρίτα τοῦ καταστίχου.

Φθάνουμε ἔτσι σὲ ἕναν ἀριθμὸ 1000 σχεδόν ἀτόμων (319×3 = 957) πὺ πρόσφατα εἶχαν μεταστραφῆ στὸ Ἰσλάμ. Τὸ κύμα τῶν ἐξισλαμισμῶν συνεχίστηκε προφανῶς καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια, μὲ ἀποτέλεσμα ἢ χριστιανικὴ κοινότητα τῆς Προύσας νὰ ἀριθμεῖ τὸ 1522 μόνις 359 ἄτομα. Τῆ δραματικῆ τροπῆ πὺ ἔπαιρνε κάποτε ἢ πίεση πρὸς ἐξισλαμισμό, ἀλλὰ καὶ κάποιες ὄχι σπάνιες περιπτώσεις ἀπόλυτης ἀντιστάσεως σὲ αὐτῆ, μᾶς ἀποκαλύπτουν τὰ μαρτυρολόγια τῆς ἐποχῆς, δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐκδίδονται παρακάτω¹⁷.

πόλης, προκύπτει ὁ ἀριθμὸς τῶν μουσουλμανικῶν hane (6.457 - 279 = 6.178). Ὁ Barkan —σὲ ὄλες τὶς μελέτες του τὶς ἀναφερόμενες σὲ πληθυσμοὺς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰῶνα— υποθέτει ὅτι κάθε hane περιλάμβανε κατὰ μέσον ὄρο 5 ἄτομα, συντελεστής καθ' ἑαυτὸν μᾶλλον ὕψηλός. Τὸν υἰοθέτησα ὁμως γιὰ λόγους πὺ ἐξήγησα ἀλλοῦ (βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, *Οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ κατὰ τὴν περίοδο 1453-1821. Προβλήματα ἱστορικῆς δημογραφίας* (Περὶ λήψεως φροντιστηριακῶν μαθημάτων), Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 9-10). Στὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν ἀτόμων (32.693) περιλαμβάνονται καὶ οἱ 408 ἐργένηδες (136 X 3 = 408), γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν δηλώνεται θρησκεία. Τὰ βασικὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τῶν στηλῶν Β' καὶ Γ' ἔχουν δημοσιευθῆ ἐπανειλημμένα ἀπὸ τὸν Ὁ. Λ. Barkan: βλ. τελευταία δημοσίευση στὸ ἄρθρο του: «Research on the Ottoman Fiscal Surveys», στὸν τόμο Μ. Α. Cook (ἐκδ.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, Λονδίνο 1970, σσ. 168, 170. Ὁ Barkan χρονολογεῖ τὸ μὲν κατάστιχο, στὸ ὁποῖο βασίζεται ἢ στήλη Β', στὸ 1520-1530 (ἢ -1535), τὸ δὲ τῆς στήλης Γ' στὸ 1571-1580.

16. Sahillioglu, «Slaves», 86, πρβλ. σσ. 61-62. Ἐνάλογη ἔκταση εἶχε τὸ κύμα τῶν ἐξισλαμισμῶν σὲ ἄλλες περιοχῆς τῆς Μ. Ἀσίας. Στὴν Τραπεζοῦντα π.χ. τὸ 1553 ἐμφανίζεται ὡς πρόσφατα ἐξισλαμισμένο τὸ 28,6% τῶν κατοίκων, καὶ τὸ 1583 τὸ 22,6%. Βλ. βιβλιοκρισία τοῦ Ν. Beldiceanu γιὰ τὴ διατριβὴ τοῦ Η. W. Lowry (*The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History. The Case Study of Trabzon, ca. 1486-1583*, Los Angeles 1977) στὸ *Byzantion*, 49 (1979), σσ. 589-90.

17. Ἐκτός ἀπὸ τοὺς νεομάρτυρες τοῦ τέλους τοῦ 15ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰῶνα Κοσμά καὶ Ἰωάννη, στοὺς ὁποίους ἀναφέρονται τὰ κείμενα πὺ ἐκδίδονται παρακάτω, τὸ 1590 μαρτύρησε στὴν Προύσα ὁ Μακάριος ἀπὸ τὴν Κίο καὶ τὸ 1659 ὁ πρῶν οἰκουμενικὸς πατριάρχης

Συγκρίνοντας τώρα τη στήλη Β' με τη στήλη Γ' του πίνακα (άπογραφές του 1522 και 1595/1603), διαπιστώνουμε μια έντυπωσιακή αύξηση του συνολικού πληθυσμού της Προύσας, που μέσα σε 75 ή 80 χρόνια διπλασιάστηκε¹⁸. Όσον αφορά πάντως τον χριστιανικό πληθυσμό της Προύσας, που μέσα στην περίοδο αυτή εξαπλασιάστηκε σχεδόν, η κύρια αίτια της αύξησής του φαίνεται ότι ήταν η εγκατάσταση μεταναστών από την Έλλάδα κυρίως και, σε μικρότερο ποσοστό, από χριστιανικές κοινότητες της ανατολικής Μικράς Ασίας. Από το μικρό δείγμα των 200 περίπου ατόμων, που ονομαστικά ή έμμεσα μνημονεύονται στο άγιοταφικό κατάστιχο, τα 50 περίπου αναγράφονται ως χωριστή ομάδα με την ένδειξη «ξένοι ραντάδες». Με τον όρο «ξένοι» δηλώνονται βέβαια οι επήλυδες. Φαίνεται όμως ότι δεν πρόκειται απλώς για παρπερίδημους, δηλαδή για έργνηδες ή μεμονωμένα άτομα που είχαν έλθει στην πόλη αναζητώντας προσωρινή απασχόληση, αλλά για μόνιμα εγκατεστημένους μετανάστες, οι περισσότεροι από τους οποίους —όπως μάς επιτρέπουν να συμπεράνουμε οι σχετικές έγγραφες (άρ. 42-57)— είχαν δημιουργήσει οικογένεια ή την είχαν φέρει στην Προύσα, μαζί με άλλα συγγενικά τους πρόσωπα. Οι τόποι προελεύσεως που δηλώνονται στο κατάστιχο είναι: σε έξι περιπτώσεις ο Τίρναβος της Θεσσαλίας (άρ. 48, 51, 52, 53, 54, 55), σε δύο η Έλασσόνα (άρ. 43, 46)¹⁹ και σε άλλες η Τραπεζούντα (άρ. 45), η Καλόλιμνος της Προποντίδας (άρ. 57), η Θεσσαλονίκη (άρ. 47), η «Τζιρίστια» (άρ. 50)²⁰. Στις άλλες έγγραφες συνδρομητών από την Προύσα σημειώνεται (άρ. 3) ένας Στάθης Μοραττης, μια οικογένεια από την Κρήτη (άρ. 6), μια άλλη από το Μπελοκομίτι της Εύρυτανίας (άρ. 8)²¹ και μια άλλη από κάποιο χωριό Καταφύγι (άρ. 9).

Ξαναγυρίζοντας στον πίνακα με τα πληθυσμιακά δεδομένα των τουρκικών φορολογικών καταστίχων, θα πρέπει να σημειωθεί ένα γενικότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζουν οι χρήστες των καταστίχων αυτών. Όπως είναι

Γαβριήλ και ο αρχιεπίσκοπος Πεκίου Γαβριήλ επίσης (βλ. 'Ι. Περαντώνη, *Λεξικόν των νεομαρτύρων*, Αθήνα 1972, σσ. 327-29, 89-91).

18. Το φαινόμενο της ραγδαίας αύξησής του πληθυσμού της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδίως των πόλεων, μεταξύ των αρχών και του τέλους του 16ου αιώνα έχει διαπιστωθεί και σχολιασθεί από πολλούς ειδικούς έρευνητές, αλλά δεν έχει δοθεί ακόμη πειστική έρμηνεια.

19. Το φαινόμενο της μεταναστατευτικής ροής από τη Θεσσαλία στην περιοχή της Προύσας ήταν πιθανώς παλαιότερο, αφού, όπως φαίνεται από το εκδιδόμενο παρακάτω συναξάρι του *έν Προύση μαρτυρήσαντος Κοσμά* (τέλη του 15ου αιώνα), κι αυτός *έκ των της Τρίκκης ύπηρχε μερών*.

20. Άγνωστο πού ακριβώς βρισκόταν. Τοπωνύμιο Τζιρίστια μαρτυρείται τον 14ο αιώνα κοντά στο Κρούσοβο, αλλά είναι αμφίβολο αν εδώ πρόκειται γι' αυτό (βλ. Π. Θεοδωρίδη, «Πίνακας τοπογραφίας του άγιορειτικού παραγωγικού χώρου», *Κληρονομία*, 13 (1981), σ. 424).

21. Στο φ. 58 του καταστίχου έγγραφες συνδρομητών από το χωριό «Μπελοκομίτου». Το χωριό υπάρχει και σήμερα ως Μπελοκομίτη.

γνωστό, οί Τουρκοί άπογραφείς διέκριναν κατά κανόνα τούς κατά τόπους πληθυσμούς σέ τρείς γενικές κατηγορίες, ανάλογα μέ τό θρήσκευμά τους: Μουσουλμάνους, Χριστιανούς (Gebrân) και Έβραίους. Προκειμένου περί τής Μικράς 'Ασίας, ώς χριστιανοί θεωρούνταν κυρίως οί όρθόδοξοί Έλληνες και οί ποικίλων δογματικών άποκλίσεων 'Αρμένιοι. Δέν είναι εύκολο έπομένως νά έκτιμησει κανείς χωριστά τό πληθυσμιακό μέγεθος τών δύο αυτών έθνικών ομάδων όπου συγκατοικούσαν. Τό πρόβλημα θά λυνόταν, άν προσέφευγε κανείς στά ίδια τά κατάστιχα, όποτε μέ βάση τά όνόματα τών άπογραφόμενων θά μπορούσε νά διαχωρίσει τούς Έλληνες από τούς 'Αρμενίους. 'Η δυνατότητα όμως αυτή είναι μάλλον θεωρητική και τό έργο πρακτικά σχεδόν ανέφικτο, αφού πρόκειται για πολλές χιλιάδες όνομάτων — συχνά παρεφαρμένων— και για κατάστιχα δυσπρόσιτα συνήθως στους έρευνητές. 'Εξάλλου, από τούς ειδικούς μελετητές τών τουρκικών αυτών φορολογικών καταστίχων πολύ λίγοι προχώρησαν σέ λεπτομερέστερη έθνολογική άνάλυση τών σχετικών πληθυσμιακών δεδομένων, και όσοι τό έκαναν περιορίστηκαν στην έρευνα μικρών γεωγραφικών περιοχών.

Όσον άφορά πάντως τή συγκεκριμένη περίπτωση του χριστιανικού πληθυσμού τής Προύσας κατά τόν 15ο-17ο αιώνα, μπορούμε νά προσδιορίσουμε — χονδρικά έστω— τό ποσοστό τών 'Αρμενίων μέ βάση άλλες πηγές ή έμμεσες μαρτυρίες. 'Ηδη τό 1447 μαρτυρείται 'Αρμένιος «έπίσκοπος τής έπαρχίας Προύσης και Κωνσταντινουπόλεως», γεγονός που ύποδηλώνει ότι και στην περιοχή τής Προύσας ύπήρχε άρμενική κοινότητα ή κοινότητες²². Φαίνεται όμως ότι στην πόλη τής Προύσας τουλάχιστον δέν ήσαν πολλοί οί 'Αρμένιοι. 'Ο Γάλλος περιηγητής Belon, που έπισκέφθηκε τήν Προύσα τό 1546/47, σημειώνει: «ils parlent trois langues en Bource, qui sont quasi communes aux habitants. L' une Espagnolle pour les Juifs, l' autre Grecque et l' autre Turque, qui est la plus commune. Il y a aussi quelques familles Arabes et Arméniennes et Italiennes»²³.

'Εξάλλου, ό Γερμανός πάστορας Stephan Gerlach, που πέρασε από τήν Προύσα τό 1576 και είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τούς χριστιανικούς πληθυσμούς τής 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αναφέρεται έκτενώς στην όρθόδοξη έλληνική κοινότητα τής πόλης, αλλά δέν μνημονεύει καθόλου 'Αρμενίους²⁴. 'Εξήντα χρόνια άργότερα όμως ό 'Εβλιγιά Τσελεμπι σημειώνει ότι από τούς 166 μαχαλάδες τής Προύσας οί έννέα ήσαν έλληνικοί και οί έπτά

22. Kevork B. Bardakjian, «The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople», στον τόμο τών Ben. Braude - B. Lewis (έκδ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, τόμ. I, N. York 1982, σ. 91.

23. Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie et autres pays estrangers*, Παρίσι 1553, φ. 205β.

24. *Stephan Gerlachs des aeltern Tage-Buch*, Frankfurt am Mayn 1674, σσ. 258-9.

άρμενικοί²⁵. Τέλος, τὸ 1701, ὅταν ὁ Tournefort πέρασε ἀπὸ τὴν Προῦσα, ὑπολόγισε ὅτι ὑπῆρχαν ἐκεῖ 500 ἄρμενικὲς οἰκογένειες καὶ 300 ἑλληνικὲς²⁶. Εἶναι φανερὸ λοιπὸν ὅτι ἡ ἄρμενικὴ κοινότητα τῆς Προῦσας εἶχε ραγδαία ἀνάπτυξη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα κι ἔπειτα. Ἄλλὰ τὸ φαινόμενο ἦταν γενικότερο.

Οἱ κύριες αἰτίες αὐξήσεως τοῦ ἄρμενικοῦ πληθυσμοῦ τόσο στὴν Προῦσα ὅσο καὶ σὲ ὀλόκληρὴ τὴ βορειοδυτικὴ Μικρὰ Ἀσία ἦσαν, φαίνεται, δύο: α') οἱ τουρκοπερσικοὶ πόλεμοι, καὶ ἰδίως ἐκεῖνος τοῦ 1578-1590, ποῦ ἀπώθησαν ἕνα σημαντικὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δυτικότερα, καὶ β') ἡ ληστρική δράση τῶν λεγομένων Τζελαλι, ποῦ συντάρραξε τὴν κεντρικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ κυρίως Μικρὰ Ἀσία, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο 1595-1610, καὶ ἀνάγκασε ἕνα μέρος τῶν πληθυσμῶν ἐκείνων —σὲ σημαντικὸ ποσοστὸ ἄρμενικῶν— εἶτε νὰ ἀναζητήσῃ καταφύγιο στὶς μεγάλες πόλεις εἶτε νὰ κινηθῇ καὶ πάλι δυτικότερα, ἀκόμη καὶ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Θράκη²⁷.

Πέρα ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνων καὶ τοὺς Ἀρμενίους δὲν ὑπῆρχαν στὴν Προῦσα ἄλλης ἐθνικῆς καταγωγῆς χριστιανοί, τουλάχιστον σὲ ἀξιο λόγου ποσοστὸ. Ἡ συνοικία ἣ τὸ προάστιο τῆς Προῦσας ποῦ περιγράφεται στὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο ὡς «Εἰς τοὺς Βουργάρους»²⁸ φαίνεται ὅτι ἰδρύθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ

25. Enliya Celebi, *Narrative of Travels* (μετάφραση ἐκδόσεως Hammet ἀπὸ τὸν W. H. Allen), τόμ. 2, Λονδίνο 1850, σ. 5.

26. Jos. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, τόμ. 2, Ἀμστερνταμ 1718, σ. 188. Στὴ σ. 186 εἰκόνα τῆς Προῦσας.

27. Μεταναστευτικὴ ροὴ Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη διαπιστώνεται ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1545· βλ. H. Inalcik, «Ottoman Archival Materials on Millets», στὸν τόμο τῶν Ben. Braude-B. Lewis (βλ. παραπάνω σμ. 22), σ. 439. Ἐξάρση ὅμως τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος πρὸς τὶς πόλεις καὶ πρὸς τὶς δυτικὲς ἐπαρχίες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη παρατηρεῖται ἰδίως κατὰ τὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰῶνα· βλ. σχετικὲς εἰδήσεις τοῦ Ronald C. Jennings, «Urban Population in Anatolia in the 16th Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzerum», *Intern. Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), σσ. 31-32, 39, 51. Τοῦ Ἰδίου, «Zimmis (non-Muslim) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: the Sharia Court of Anatolian Kayseri», *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 21 (1978), σσ. 229-30, 278-79, 287. Leita Erder-S. Faroqui, «Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620», *Middle Eastern Studies*, 15 (1979), σ. 337, Suraiya Faroqui, *Towns and Townsmen of the Ottoman Anatolia*, Λονδίνο 1984, σσ. 283-84, 287.

28. Ὅτι πρόκειται γιὰ συνοικισμό ἣ προάστιο τῆς Προῦσας συνάγεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὸ κατάστιχο προηγῶνται καὶ ἐπονταὶ ἐγγραφῆς ἀπὸ ἄλλους συνοικισμοὺς τῆς Προῦσας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἀνάμεσα στοὺς συνδρομητὲς ποῦ ἐγγράφουν εἰς τοὺς Βουργάρους οἱ Ἅγιοταφίτες καλὸγεροὶ ἐμφανίζεται καὶ ἕνας Δημήτριος «εὐταξίας» τῆς μητροπόλεως Προῦσης (ἀρ. 27). Εἶναι ἀπίθανο ἐπομένως νὰ πρόκειται γιὰ τὸ χωριὸ Βουλγαράτοι (ἢ Μπάσκιοι), 25 χιλιόμετρα Δ τῆς Προῦσας (βλ. Hasluck, *Cyzicus*, σ. 150, καὶ τοῦ Κάνδη, *Προῦσα*, τὸν ἐπιτασσομένο χάρτη τῆς περιοχῆς).

Βουλγάρους ή σλαβόφωνους χριστιανούς²⁹, αλλά την εποχή που πέρασαν από εκεί οι Άγιοταφίτες μοναχοί (1565/67) εκατοικείτο από Έλληνες, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από τα ονόματά τους: Σεβαστός, Σταμάτα, Άναστάσης, Χρυσοβέργης, Παρασκευού, Λασκαρίνα, Μιχαήλ, Άννα, Θωμάς Μαρούδας, Φωτεινή κ.ά. Μόνο ο Χατζη-Γιοβάννης (της ύπ' άρ. 32 έγγραφης) θά μπορούσε ίσως να θεωρηθί ώς υπόλειμμα τών παλαιότερων Βουλγάρων κατοίκων.

Σέ νέα σκληρή δοκιμασία περιέπεσαν οι πληθυσμοί τής Προύσας και τής γύρω χώρας τόν Δεκέμβριο του 1607, όταν τά άνταρτικά σώματα τών Τζελαλί, μέ επικεφαλής τόν Καλεντέρογλου, επέδραμαν στην περιοχή. Και δέν κατόρθωσαν μέν νά εκπορθήσουν τό κάστρο τής Προύσας, έκαψαν όμως τό εκτός τών τειχών τμήμα τής πόλης, όπου και οι χριστιανικοί μαχαλάδες. Ένα μέρος του πληθυσμού αιχμαλωτίστηκε, ενώ ένα άλλο κατόρθωσε νά διαφύγει. Μιά «ένθύμηση» στον Βατοπεδινό κώδικα 1203 (πρώην 958), φ. 249^β, άπονημονεύει τά γεγονότα:

*Έτους ζρισ', έν μηνί δεκεμβρίω γ', ημέρα ζ', ώρα γ', ίνδ(ικτιώνος) ζ', ήλθεν ό Άγαρηνώς Τζήλλαλης είς τήν Προύσσαν και έβαλεν φωτία και έκαυθεν τά έξωθεν του κάστρου και έκαμε και έχμαλωσία είς τά χωρία και είς ... τώ Μιχαλήτζη, και έφυγον οι άνθρωποι είς τήν Πόλιν και είς τά νισία*³⁰.

Φαίνεται ώστόσο ότι ή πόλη άνασυγκροτήθηκε γρήγορα. Τό 1630, όταν πέρασε από τήν Προύσα ό Φλαμανδός περιηγητής Sieur de Stochone μαζί μέ μιá παρέα Γάλλους εδπατρίδες, βρήκε μιá πόλη άκμαία και πολάνθρωπη, αλλά και μέ έμφανή άκόμη τά έρείπια από τήν καταστροφή του 1607³¹.

29. Ηδη από τις άρχές του 16ου αιώνα μαρτυρείται ένα χωριό Βουλγάρων βοσκών (δουλοπαροίκων του σουλτάνου) στην πεδιάδα τής Προύσας: βλ. Barkan, «Μορφές τής άγροτικής όργάνωσης» (βλ. παραπάνω σημ. 14), σσ. 67, 70.

30. Σπ. Λάμπρου, «Σημειώματα περί τινων κωδικών τής μονής Βατοπεδίου», *Νέος Έλληνομνήμων*, 16 (1922), σ. 438, και Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά έφημερίδες*, Άθήνα 1938, σ. 81· πρβλ. Σωφρονίου Εύστρατιάδη-Άρκαδίου Βατοπεδινού, *Κατάλογος τών έν τή ιερā μονή Βατοπεδίου άποκειμένων κωδικών*, Παρίσι 1924, σ. 203. Στην καταστροφή τής Προύσας άναφέρεται και έπιστολή του τότε Άγγλου πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, γραμμένη υπό τήν άμηση έντύπωση τών γεγονότων: «Even this hower newes ar brought that Calender-ogli hath burnt and put to sacke the rich towne of Bursia, putting to the swourd both men, women, and children...»· βλ. *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602* (έκδ. W. Forster), Λονδίνο 1931, σ. 245. Άνάλογη περιγραφή και από τόν Γάλλο πρεσβευτή Jean de Gontaut Biron, baron de Salignac, *Ambassade en Turquie*, Παρίσι 1888, σσ. 185-86.

31. Sieur de Stochove, *Voyages d' Italie et du Levant, faites aux années 1630, 1631, 1632, 1633*, Βρυξέλλες 1663, σσ. 177-181, και Fermanel-Fauvel-Boudouin-Stochove, *Observations curieuses sur le voyage du Levant*, Rouen 1668, σ. 334. Οι τέσσερις φίλοι περιηγητές αποδίδουν τήν έρείπωση τών κτηρίων στην άδιαφορία τών Τούρκων: «Les Turcs l'ont laissé tomber en ruine, et de toutes les belles choses qui rendoient autrefois cette ville recommandable, il n'y reste plus que la mosquée que Sultan Bajaseth y fit construite...».

Οί άλλοεπάλληλες πολεμικές άναστατώσεις και καταστροφές, ή ρευστότητα του χριστιανικού πληθυσμού τής Προύσας εξαιτίας τών άθρόων εξισλαμισμών και τής συνεχούς συρροής επηλύδων, ή άστάθεια γενικά τών συνθηκών τής ζωής δέν άποτελούσαν άσφαλώς ευνοϊκές προϋποθέσεις για επιδόσεις σέ πνευματικά έργα. Ωστόσο, στα ελάχιστα λείψανα τών ιστορικών πηγών που έχουν περισωθή άπαντούν σποραδικές μαρτυρίες ή νύξεις για Προυσαείς με κάποια πνευματικά ενδιαφέροντα. Τό 1470 π.χ. κάποιος Βασιλικός άμαρτωλός άπό τήν Προϋσαν άντέγραψε τόν σημερινό Σιναϊτικό κώδικα 982 (Ευχολόγιο)³². Στα τέλη του 15ου αιώνα ζούσε στην Προύσα ό μετέπειτα νεομάρτυρας Ίωάννης, που όχι μόνο απέκτησε πλοϋτον έξ οικείων πόνων, αλλά ήταν και πεπαιδευμένος τά ιερά γράμματα³³. Τό 1568-69 ό εύσεβέστατος και χρησιμώτατος άρχων κύρ Άπόστολος ό Προυσαεύς άφιέρωσε στη μονή τής Άγίας Τριάδας στη Χάλκη ένα κώδικα του 12ου αιώνα (Πραξαπόστολο) εις τό διηνεκώς μνημονεύεσθαι αυτόν και τούς γονείς αυτόν³⁴. Τό 1576 ό Gerlach συνάντησε στην Προύσα τόν ιεροκήρυκα τής κοινότητας, «έναν έξαιρετο και ευπόληητο άνθρωπο»³⁵. Τέλος, στα μέσα του 17ου αιώνα ό Μελέτιος Συρίγος, έξόριστος τότε στα Μουδανιά και τήν Κίο, συνέθεσε μιá άκολουθία στόν ιερομάρτυρα Τιμόθεο, επίσκοπο Προύσης (4ο αι.), κατ' αϊτησιν του εύγενεστάτου άρχοντος κυρίου Άριστερά του Γοργονίου και λογοθέτου τής κατά Προϋσαν έκκλησίας³⁶.

II. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ

Όπως συνάγεται άπό τις έγγραφές του άγιοταφικού καταστίχου, στα μέσα του 16ου αιώνα ό έλληνικός πληθυσμός τής Προύσας ήταν συγκεντρωμένος σέ τέσσερις κυρίως συνοικίες³⁷: Καγιά-μπασι, Ντεμίρ-καπι, «Σερτί-

32. M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λειψία 1909, σ. 58.

33. Βλ. παρακάτω τό εκδιδόμενο συναζάρι του.

34. Αϊμιλιανού Τσακόπουλου, *Περιγραφικός κατάλογος τών χειρογράφων τής Βιβλιοθήκης του Οίκουμενικού Πατριαρχείου, Β΄: Άγίας Τριάδος Χάλκης*, Κωνσταντινούπολη 1956, σ. 13, κώδ. 16.

35. Βλ. παρακάτω τό κείμενο και τή σημ. 41.

36. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά Έφημερίδες*, Άθήνα 1936-38, σ. 107. 'Η οικογένεια Άριστερά μαρτυρείται και άργότερα: βλ. Πηνελόπης Στάθη, *Τό άνέκδοτο 'Οδοιπορικό του Χρυσανθου Νοταρά*, Άθήνα 1984 (άνάτυπο άπό τά *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά* του Κέντρου Έρενης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού — τής Άκαδημίας Άθηνών, τόμ. Α΄), σσ. 209 και 215: *χατζή κύρ Άριστεράς άπό τό Ντεμίρ Καπι* (τής Προύσας) τό 1720 και 1722· σ. 236: *Παναγιώτισσα, του χατζή Άριστερά σύζυγος*, στούς Έλεμους τής Βιθυνίας τό 1724.

37. Κατά τήν άπογραφή του 1487 τήν πόλη τής Προύσας συγκροτούσαν 174 συνοικίες

μπασι» και «εις τούς Βουργάρους». Οί δύο πρώτες, πού μαρτυρούνται και σὰ ἐπόμεια χρόνια, διατηρήθηκαν ὡς χριστιανικὲς συνοικίες μέχρι τὸ 1923. Τὸ «Σερτί-μπασι» εἶναι πιθανότατα παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος τῆς μετέπειτα ἀρμενικῆς συνοικίας Σέντ-μπασι³⁸. Ἡ συνοικία «τῶν Βουργάρων» δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄλλη πηγή. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα, στὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Μακαρίου, πού φιλοξενήθηκε πολλὲς μέρες στὴν Προύσα (1652), μνημονεύονται τρεῖς κύριες συνοικίες τῶν ὀρθοδόξων³⁹: οἱ γνωστὲς μας Καγιά-μπασι καὶ Ντεμίρ-καπι κι ἀκόμη ἡ συνοικία Μπαλούκ-παζαρ, πού μαρτυρεῖται ἐπανελημμένα σὲ μεταγενέστερες πηγές καὶ διατηρήθηκε ὡς χριστιανικὴ συνοικία ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἀναλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν⁴⁰.

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ οἱ παραπάνω τρεῖς συνοικίες ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ἰσάριθμες ἐνορίες, γεγονός πού ὑποδηλώνει κανονικότερες συνθήκες ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοινωνικῆς ὀργανώσεως. Δὲν συνέβαινε ὅμως τὸ ἴδιο παλαιότερα. Συγκεκριμένα, ὁ Γκέρλαχ, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Προύσα τὸ 1576, μᾶς δίνει τὴν ἀκόλουθη περιγραφή τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος:

[Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν λόφον τοῦ κάστρου] «στὸν ἄλλο λόφον [τὸ Καγιά-μπασι], πού ἐνώνεται μὲ τὸν [βιθυνικὸ] Ὀλυμπο, κατοικοῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον Ἕλληνες καὶ ὁ μητροπολίτης. Ἐχουν ἐκεῖ μόνο μιὰ ἐκκλησία, τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, στὴν ὁποία κάθε Κυριακὴ πρῶι, πρὶν νὰ ξημερώσει, οἱ ἱερεῖς τοὺς ἐξηγοῦν τὸ εὐαγγέλιον καὶ κατόπιν, μόλις ξημερώσει, τελοῦν τὴ θεία λειτουργία... Ἐξέτασα μὲ προσοχὴ τὴν ἐκκλησία αὐτή: εἶναι μικρὴ καὶ ἔχει, ὅπως ὅλες οἱ χριστιανικὲς ἐκκλησίες στὴν Ἀσία, μιὰ εἴσοδο τόσο χαμηλὴ, ὥστε πρέπει νὰ σκύψει ὁποῖος θέλει νὰ μπεῖ μέσα. Βλέποντάς τὴν κανεὶς ἀπ' ἔξω νομίζει ὅτι εἶναι στάβλος ἢ ἀποθήκη παρὰ ἐκκλησία. Μέσα εἶναι γεμάτη εἰκόνες. Βρίσκειται σὲ μιὰ εὐχάριστη, εὐρύχωρη πλατεία, ὅπου ὑπάρχει καὶ ἕνα μεγάλον δένδρον. Ὁ ἱεροκήρυκας εἶναι ἕνας ἐξαιρετος καὶ εὐυπόλητος ἄνθρωπος. Ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη ἐκκλησία, τοῦ Ἁγίου Νικολάου, στὴν

(mahale), ἐνὸς ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἀργότερα ὁ Ἑβλιγιά Τσελεμπί σημειώνει 166 συνοικίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐννιά ἦσαν ἑλληνικὲς· βλ. Sahillioglu, «Slaves», σ. 86, καὶ Enliya Celebi, *Narrative* (βλ. σημ. 25), σ. 5. Κατὰ μέσον ὄρον δηλαδὴ κάθε μαχαλὰς ἀποτελεῖτο ἀπὸ 40 ὡς 60 σπίτια (hane), ἤτοι 200 ὡς 300 ἄτομα.

38. Κάνδης, *Προύσα*, σσ. 97, 99.

39. Τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ τοῦ πατριάρχου Μακαρίου Ζαΐμ, γραμμένο ἀπὸ τὸν γιὸ καὶ συνοδὸ τοῦ διάκονο Παῦλον τὸν Χαλεπλή, ἐκδόθηκε (ἀραβικὸ πρωτότυπον καὶ γαλλικὴ μετάφραση) ἀπὸ τὸν B. Radu, *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche*, Παρίσι 1950. Γιὰ τὸν Μακάριο καὶ τὸ χρονικὸ του βλ. Joseph Nasrallah, «L'oeuvre historique du patriarche d'Antioche Macaire III Zaim», *Bulletin d' études orientales*, 25 (Δαμασκός 1972), σσ. 191-202, καὶ V. Căndea, «Sources byzantines et orientales concernant les Roumains», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 16 (1978), σσ. 297-320.

40. Β. Ἀδαμαντιάδης, «Σελίδες τινὲς ἐκ τοῦ κοινοτικῆς βίου τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων

όποια όμως σπάνια τελείται ή θεία λειτουργία. Μᾶς ρώτησαν ἂν θὰ μπορούσε ὁ κύριός μας [ὁ Γερμανὸς πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη] νὰ πάρει γιὰ χάρη τους ἀπὸ τὸν πασά μία ἢ δύο ἀκόμη ἐκκλησίες, γιατί, ἔλεγαν, ἦσαν χίλιοι χριστιανοὶ στὴν πόλη, ποὺ εἶναι μακρόστενη, καὶ αὐτοὶ πολλὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία καὶ ἀκόμη ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἀνεβαίνουν ἕνα μέρος τοῦ λόφου [γιὰ νὰ φθάσουν στὴν ἐκκλησία]. Ἔχουν τρεῖς ἱερεῖς καὶ τὸν μητροπολίτη, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἦταν ἐκεῖ καὶ ἐπομένως δὲν μπόρεσα νὰ μιλήσω μαζί του...»⁴¹.

Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴ συνοικία Καγιά-μπασι ἦταν καὶ ὁ μοναδικὸς ἐνοριακὸς ναὸς ὡς τὸ 1642. Τότε οἱ ὀρθόδοξοὶ τῆς Προύσας ἐπῆραν ἄδεια νὰ ἀνεγείρουν καὶ δεῦτερο ναὸ, γεγονὸς ποὺ προκάλεσε ἀπρόβλεπτες ἀντιδράσεις. Ὁ καθὴς τῆς πόλης ὄχι μόνον δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀνέγερση νέου ναοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑποκίνησε τὸν μουσουλμανικὸ ὄχλο νὰ καταστρέψει καὶ τὸν ἤδη ὑπάρχοντα ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Τελικὰ ὅμως —ἄγνωστο μετὰ ἀπὸ ποιὲς ἐνέργειες— ὁ μέγας βεζίρης Καρὰ Μουσταφὰ (1638-43) τιμώρησε τὸν καθὴ καὶ ἀνάνεωσε τὴν ἄδεια γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου ναοῦ⁴². Ὡστόσο, δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1652, ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Μακάριος βρῆκε στὴν Προύσα τρεῖς ἐνοριακὲς ἐκκλησίες: τῆς Παναγίας στὸ Καγιά-μπασι, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Μπαλοῦκ-παζαρ καὶ μία ἀκόμη (πιθανότατα τῶν Ταξιαρχῶν) στὸ Ντεμίρ-καπὶ⁴³. Γιὰ τὶς δύο πρῶτες σημειώνει ὅτι ἦσαν «restaurées, ainsi que toutes les églises». Μποροῦμε ἐπομένως νὰ υποθέσουμε ὅτι καὶ οἱ δύο ἢ καὶ οἱ τρεῖς προὔπηρχαν ὡς ναῖδα, ποὺ μετὰ τὸ 1642 ἀνακατασκευάστηκαν καὶ ἀποτέλεσαν ἐνοριακοὺς ναοὺς. Παραδόξως, δὲν μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Μακάριο ὁ ἄλλοτε μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, πιθανῶς ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἀκόμη ἐπισκευασθῆ. Τὸ 1668/1670 πάντως ὁ ἱερέας τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη Thomas Smith, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Προύσα, ἀναφέρεται στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ὡς «formerly the metropolitan church»⁴⁴. Νέος μητροπολιτικὸς ναὸς ἐγένεε τότε —καὶ συνέχισε

τῆς Προύσης», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, 2 (1939), σσ. 292-318, ἰδίως σσ. 296-99 (δπου καὶ φωτογραφία τῆς συνοικίας Καγιά-μπασι).

41. Gerlach, *Tage-Buch*, σ. 259· πρβλ. καὶ σύντομη ἀναφορὰ τοῦ Gerlach στὴν Προύσα σὲ ἐπιστολὴ του (τοῦ 1577) πρὸς τὸν Samuelem Heilandum, καθηγητὴ στὴν Τυβίγγη, ἐν Davidis Chytraei, *Oratio de statum ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia...*, Φραγκφούρτη 1580, σ. 108: «ecclesiam metropolitanam ἁγίων ἀποστόλων dictam».

42. Π. Καρολίδη, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α΄*, Ἀθήνα 1925, σσ. 428 καὶ 429, σημ. 1.

43. Β. Radu, *δ.π.*, σσ. 79-81. Καὶ ὁ Tournefort (βλ. σημ. 26), πενήντα χρόνια ἀργότερα, σημειώνει (σ. 188): «Les Arméniens n'ont qu'une église dans Pruse. Les Grecs en ont trois».

44. Thomas Smith, «An Account of the City of Prusa in Bithynia...», ἐν John Ray, *A Collection of Curious Travels and Voyages*, τόμ. 2, Λονδίνο 1693, σ. 51.

νά είναι ως τὸ 1923— ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Μπαλουκ-παζαρ, ποῦ εἶχε ἄλλωστε καὶ τὸν πυκνότερο ἑλληνικὸ πλῆθυσμό⁴⁵.

Τὰ ὄρια τῆς μητροπόλεως Προύσης κατὰ τὸν πολυτάραχο 14ο αἰώνα ἦσαν ἀβέβαια. Ἀρχικὰ πάντως δὲν ἐκτείνονταν ὡς τὶς ἀκτὲς τῆς Προποντίδας. Μόλις τὸ 1318 τὸ πατριαρχεῖο παραχώρησε στὸν Προύσης τὴ μητρόπολη Ἀπαμείας (δηλαδὴ τὴν περιοχὴ Μουδανιῶν), ὡς ἂν μὴ ἀπόρως ἐξητῶν εἰς χρεῖαν ἠκόντων αὐτῷ, εἰς τοῦτο συνελαυνόμενος ὑπὸ τῆς τῶν πραγμάτων ἀνωμαλίας⁴⁶. Μητροπολίτης ἦταν τότε ὁ Νικόλαος, μονίμως σχεδὸν συνοδικὸς στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ 1315 τουλάχιστον ὡς τὸ 1331, ὅποτε μαρτυρεῖται γιὰ τελευταία φορά⁴⁷. Τὸ 1347 μνημονεύεται ἀνωνύμως κάποιος μητροπολίτης Προύσης, ἐπίσης ὡς συνοδικός⁴⁸, ἀλλὰ εἶναι ἀμφίβολο ἂν μπορεῖ νὰ ταυτισθῆ μετὸν Νικόλαο. Ἀπὸ τότε πάντως, καὶ κατὰ τὰ ἐπόμενα σαράντα χρόνια, δὲν ἔχουμε καμιὰ μνεία τῆς μητροπόλεως. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε καταργηθῆ, ἀφοῦ τὸ 1381 τὸ πατριαρχεῖο παραχωρεῖ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία τῆς Προύσας στὸν νεοεκλεγέντα μητροπολίτη Νικαίας Ἀλέξιο ἐφ' ὄρω ζωῆς αὐτοῦ, ἐπεὶ ἡ τῆς Νικαίας μητρόπολις οὐκ ἀρκοῦντως ἔχει τὰ πρὸς χρεῖαν αὐτῷ πορίζειν, ὑπὸ τῶν ἐθνῶν πρὸ χρόνων πολλῶν ἀλοῦσα καὶ διαφθαρεῖσα⁴⁹. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1386 ὅμως ἡ μητρόπολη τῆς Προύσας ὄχι μόνο εἶχε ἀνασυσταθῆ, ἀλλὰ καὶ ἐδόθησαν ἐξαρχικῶς τῷ ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Προύσης καὶ ὑπερτίμῳ τὸ Κοτυάειον (Κιουτάχεια) καὶ ἡ ἐνορία αὐτοῦ πᾶσα...⁵⁰. Τὸ 1394 καὶ τὸ 1401 μνημονεύεται ἀνωνύμως μητροπολίτης Προύσης, τὴ δευτέρῃ φορά μάλιστα ὡς καὶ τόπον ἐπέχων τοῦ Νικομηδείας⁵¹.

Τὰ ὄρια τῆς μητροπόλεως γαλιώθηκαν, φαίνεται, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα καὶ παρέμειναν ἔκτοτε —ὡς τὸ 1923— σχετικὰ σταθερά. Περιλάμβαναν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ γύρω στὴν πόλη, τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πεδιάδας τῆς Προύσας καὶ τὴν παραλιακὴ ζώνη ποῦ ἐκτείνονταν ἀπὸ τοὺς Ἐλεγγοὺς (τουρκικὰ Kurşunlu) ὡς τὴν Τρίγλια, εἰκοσιπέντε χιλιόμετρα δυτικότερα. Στὴν περιοχὴ αὐτῇ, κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες

45. Ἀδαμαντιάδης, *δ.π.*, σσ. 296-97, 300. Δὲν εἶναι ἐπομένως ἀκριβὲς ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἰδρύθηκε τὸ 1705, ὅπως σημειώνει ὁ Κάνδης, *Προύσα*, σ. 143 (καὶ ἐπαναλαμβάνουν ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης, *Βρύλλειον-Τρίγλια*, Ἀθήνα 1934, σ. 106, καὶ ὁ Ἀδαμαντιάδης, *δ.π.*, σ. 297), παρασυρόμενος ἀπὸ σχετικὸ ἔγγραφο τοῦ 1798 (ποῦ δημοσιεῖται ὁ ἴδιος, σσ. 223-25).

46. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata*, τόμ. 1, Βιέννη 1860, σσ. 80-81.

47. *Αὐτόθι*, σσ. 5, 14, 164.

48. *Αὐτόθι*, σσ. 260-61, 270.

49. *Αὐτόθι*, τόμ. 2, σ. 25.

50. *Αὐτόθι*, σ. 90.

51. *Αὐτόθι*, σσ. 177, 561.

πριν από την καταστροφή, υπήρχαν δεκατρείς ελληνικές κοινότητες⁵², από τις οποίες οι σημαντικότερες μαρτυρούνται ήδη από τον 15ο και τον 16ο αιώνα: Μουδανιά, Τρίγλια, Έλεγκμοί, Σιγή (ή Συκφή), Πελαδάριον⁵³. Από τις κωμοπόλεις αυτές οι τρείς πρώτες ήταν συνήθως πατριαρχικές εξαρχές, τουλάχιστον από τον 15ο ως τα μέσα του 17ου αιώνα⁵⁴, αλλά κατά καιρούς διάφοροι μητροπολίτες Προύσης κατόρθωναν —κανονικά ή αθέμιτα— να τις υπάγουν (μία ή δύο από αυτές ή και τις τρείς) στη δικαιοδοσία τους, όποτε έπαιρναν αναλόγως τον τίτλο του μητροπολίτη «Προύσης, Μουντανίων και Τριγλίας» ή «Προύσης και Τριγλίας»⁵⁵. Έπειδή μάλιστα τα Μουδανιά ήταν μὲν μικρότερη πόλη σὲ σχέση με τὴν Προύσα, είχαν όμως μεγαλύτερο ἀριθμὸν χριστιανῶν και ἐπικοινωνοῦσαν ευκολότερα με τὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ μητροπολίτες Προύσης είχαν συχνά τὴν ἔδρα τους ἐκεῖ, ιδίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα και ἔπειτα. Τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας Μακαρίου παρέχει ὄχι μόνον τὴν πρωιμότερη σχετική μαρτυρία ἀλλὰ και μιὰ ἐνδιαφέρουσα περιγραφή τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τῶν Μουδανίων (τὸ 1652): «... ὁ λαὸς [τῶν Μουδανίων] βῆκε σὲ μεγάλη

52. Κάνδη, *Προύσα*, σσ. 142-43, και Ἀδαμαντιάδη, *δ.π.*, σ. 295.

53. Δ. Πολέμη, «Ἀναγραφὴ πατριαρχικῶν ἐξαρτημάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸν 16ον αἰώνα», *Ἑλληνικά*, 30 (1977-78), σσ. 99-119.

54. Τὰ Μουδανιά και ἡ περιοχή τους, δηλαδή ἡ ἄλλοτε μητρόπολη τῆς βιθυνικῆς Ἀπαμείας, μετατράπηκαν χαρακτηριστικὰ ἀπὸ πατριαρχικὴ ἐξαρχία σὲ μητρόπολη τὸ 1475 ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ραφαήλ, ἀλλὰ τὸ διάδοχόν του Μάξιμος Γ΄ ἀποκατέστησε τὰ πράγματα τὸν ἐπόμενο χρόνον· βλ. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. 2, σσ. 272-73, και Μάχης Παύζη, «Ἀποστολοπούλου, Ἀνέπισημα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια και μαρτυρίες τοῦ 1476», Ἀθήνα 1988. Παραδόξως σὲ ἓνα πῖνακα τῶν πεσκειῶν ποὺ κατέβαλλαν οἱ νεοδιοριζόμενοι ἀρχιερεῖς στὸ τουρκικὸ δημόσιο κατὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα τὰ Μουδανιά φέρονται ὡς μητρόπολη. Ἡ σχετικὴ ἐγγραφή, δημοσιευμένη σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση, ἔχει ὡς ἐξῆς: «Metropolitanate of the Christians in Mudanya, Sigi, Pulad, Gusi and Subashi in the kaza of Kiti: 25 gold pieces»· βλ. H. Inalcik, «Ottoman Archival Materials on Millets», στὸν τόμο τῶν Ben. Braude-B. Lewis (βλ. παραπάνω σημ. 22), σ. 442. Τὸ χωριὸ Kiti, 20 χιλιόμετρα Δ τῆς Προύσης, ἦταν, ὅπως φαίνεται, ἔδρα ὁμώνυμου καζᾶ, ποὺ ἐκτεινόταν μεταξύ τῆς Ἀπολλωνιάδας λίμνης και τῆς ἀντίστοιχης ἀκτῆς τῆς Προποντιδᾶς. Ἀπὸ τὰ ἄλλα χωριά ποὺ μνημονεύονται στὴν παραπάνω ἐγγραφή ἡ Sigi εἶναι ἀσφαλῶς ἡ Σιγή ἢ Συκφή, μεταξύ Μουδανίων και Τριγλίας, τὸ Pulad εἶναι πιθανῶς παραφθορὰ τοῦ Abuliod, δηλαδή τῆς Ἀπολλωνιάδας, τὸ Gusi ἄγνωστο, τὸ Subashi ἢ Πελαδάτοι ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ λεγόμενα Πιτικὸχώρια, Β τῆς Ἀπολλωνιάδας (βλ. Κλεωνίμου-Παπαδοπούλου, *Βιθυνικά*, σσ. 97-98, Hasluck, *Cyzicus*, σ. 150, και Ἀρχμ. Ἀθανασίου Μεσιτίδου-Βασ. Δεληγιάννη, «Ἡ Ἀπολλωνιάς», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, 3 (1940), σ. 427). Ἀς σημειωθῇ δὲ τὰ χωριά Kiti, Subashi και Λοπάδιον (Lubad) ἀνῆκαν ἐκκλησιαστικῶς —και τότε και ὡς τὸ 1923— στὴν ἐπισκοπὴ Ἀπολλωνιάδος, ποὺ ὑπαγόταν στὴ μητρόπολη Νικομηδείας.

55. Ὁ τίτλος «Προύσης, Μουντανίων και Τριγλίας» ἀπαντᾶ γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἐγγραφο τῆς καθαιρέσεως τοῦ Μελετίου (1658), ἐνῶ ὁ τίτλος «Προύσης και Τριγλίας» στὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Παρθενίου, ὡς τότε Προύσης και Τριγλίας, ὡς οἰκουμενικοῦ πατριάρχη (Μάιος 1657)· βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλου-Π. Δ. Μιχαηλάρη, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγή τοῦ Δοσιθέου*, Ἀθήνα 1987, σσ. 292-93 (ἀρ. 592), και σ. 323 (ἀρ. 697) ἀντιστοίχως.

ἀπόσταση ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη γιὰ νὰ προῦπαντήσει τὸν πατριάρχη. Μᾶς πῆγαν κατευθεῖαν στὴ μεγάλη ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ ὁ διάκονος μνημόνευσε πρῶτα τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καὶ κατόπιν τοῦ Ἄντιοχείας, ἀλλὰ παρέλειψε νὰ μνημονεύσει τὸν μητροπολίτη [Προύσης] Κλήμεντα (εἶθε ὁ Θεὸς νὰ σβῆσει τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ Βιβλίο τῆς Ζωῆς), ἔξαιτίας τῆς ὑπεροψίας του, γιὰ τὴν ὁποία μισεῖται ἀπὸ ὄλο τὸν κόσμο, ἰδιαίτερα σήμερα, ὅποτε ἀρνήθηκε νὰ βγῆ ἔξω γιὰ νὰ καλωσορίσει τὸν πατριάρχη. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μείναμε πολὺ λίγο ἐδῶ καὶ δὲν τελέσαμε λειτουργία. Ἄλλὰ ὁ λαὸς μᾶς ἐτίμησε πολὺ, γιατί εἶναι ἔξαιρετικά καλοὶ χριστιανοὶ καὶ πολὺ φιλόθρησκοι. Μᾶς φιλοξένησαν στὸ παραλιακὸ σπίτι τοῦ ἄρχοντα Krichi Kourti. Στὴν πόλη αὐτὴ ὑπάρχουν εἴκοσι περιπτοὺ ἐκκλησίες. Μέσα στὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο ὑπάρχει μιὰ μικρὴ ἐκκλησία, στὸ ὄνομα τῆς Μεταμορφώσεως, καὶ ἀπὸ κάτω ὑπάρχει ἱερὴ πηγὴ. Ἡ ἐκκλησία εἶναι στολισμένη μὲ μιὰ ζωγραφιὰ τοῦ Ἁγίου Ὁρους μὲ ὅλα τὰ μοναστήρια του. Κατόπιν ἐπισκεφθήκαμε τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου, ποῦ εἶναι ὠραιότατη, καὶ ἔπειτα τὸν Ἅγιο Γεώργιο. Δὲν εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθοῦμε τίς ἄλλες ἐκκλησίες, γιατί βιαζόμαστε νὰ ἐπιβιβαστοῦμε στὸ πλοῖο καὶ νὰ περάσουμε στὴν Κωνσταντινούπολη...»⁵⁶.

Πέρα ἀπὸ τίς μάλλον εὐάριθμες ὀρθόδοξες κοινότητες, στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία τῆς Προύσας ὑπῆρχαν καὶ ἀρκετὰ μοναστήρια: τοῦ Μηδικίου (ἢ τῶν Ἁγίων Πατέρων)⁵⁷ καὶ τῆς Πελεκητῆς (ἢ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολό-

56. Radu, *Voyage du patriarche Macaire*, σσ. 81-82. Τοὺς ναοὺς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ποῦ μνημονεύονται στὸ χρονικὸ τοῦ Μακαρίου, τοὺς συναντᾶμε καὶ σὲ κατάλογο ὀκτῶ ἐκκλησιῶν τῶν Μουδανιῶν ποῦ κατάρτισε τὸ 1676 ὁ περιηγητὴς καὶ ἱερέας τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη John Covel (βλ. Πολέμη, *δ.π.*, σσ. 111-12). Τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὁ Covel χαρακτηρίζει ὡς μητροπολιτὴ γεγονός ποῦ ὑποδηλώνει ὅτι τὰ Μουδανιά ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἔδρα τοῦ μητροπολιτῆ Προύσης. Πολλὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1724, ὁ Ἱεροσολύμων Χρῦσανθος Νοταρᾶς, περιοδεύοντας πρὸς συλλογὴ «ἐλεῶν» ὑπὲρ τοῦ Ἁγίου Τάφου, ἐφθασε στὰ Μουδανιά, ἀπ' ὅπου ἐξῆλθεν ὁ *ἅγιος Προύσης κύρ Κύριλλος μετὰ τοῦ κλήρου αὐτοῦ εἰς ὑπάντησιν μας*: (βλ. Πηνελόπης Στάθη, *Τὸ ἀνέκδοτο ὀδοιπορικὸ τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ*, σ. 234).

57. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, σσ. 167-68, καὶ C. Mango-I. Sevckenko, «Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara», *Dumbarton Oaks Papers*, 27 (1973), σσ. 240-42, 274-76. Στις ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα τὸ μοναστήρι αὐτὸ, ποῦ εἶχε φθάσει εἰς ἐρήμωσιν καὶ παντελῆ ἀφανισμόν, ... ἀνακαινισθὲν καὶ ἀνοικοδομηθὲν ἤδη κηρύσσεται σταυροπηγίω: βλ. Δ. Ζακυθηνοῦ, «Ἀνέκδοτα πατριαρχικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας», *Ἑλληνικά*, 2 (1928), σσ. 161-64, ὅπου σιγίλλιο τοῦ Παρθενίου Δ' (Ἰουνίου 1657), μὲ τὸ ὅποιο ἀνανεώνεται ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία ποῦ εἶχε ἀπονεμηθῆ στὴ μονὴ Μηδικίου ἀπὸ τὸν πατριάρχη Τιμόθεο Β' (1612-1620), τοῦ ὁποίου τὸ σχετικὸ σιγίλλιο παρατίθεται κατὰ τὸ κύριο μέρος του. Τὸ 1676 ὁ Covel βρῆκε στὴ μονὴ αὐτὴ εἴκοσι πέντε μοναχοὺς: βλ. Hasluck, *Cyzicus*, σ. 61.

γου)⁵⁸, και τὰ δύο σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Τρίγλια, τοῦ Ἁγίου Ἀβερκίου⁵⁹ στοὺς Ἐλεγμούς, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Καριγοῦ⁶⁰ στὸ Πελαδάριο. Ὅλα ὁμως ἦσαν πατριαρχικὰ σταυροπήγια, ἂν και διάφοροι μητροπολίτες Προύσης προσπάθησαν κατὰ καιροὺς νὰ τὰ προσαρτήσουν στὴν ἐπαρχία τους. Ἄς σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι ὁ Γερμανοεβραῖος περιηγητὴς Reinhold Lubenau, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸ 1588 τὴν Προύσα, βεβαιώνει ὅτι «σὲ μισὸ γερμανικὸ μίλιο [ἀπὸ τὴν πόλη], ψηλὰ στὸ βουνό [τὸν Ὀλυμπο], ὑπάρχει ἓνα μοναστήρι ποὺ ἀνήκει στοὺς καλογήρους (Caloiris), δηλαδὴ στοὺς Ἑλληνας μοναχοὺς... Οἱ καλόγεροι ὁμως δὲν κατοικοῦν ἐκεῖ ἐπάνω, ἀλλὰ κάτω στὴν πόλη. Πηγαίνουν καθημερινά, κάθε πρωί, ἐπάνω γιὰ νὰ κάνουν τὴν προσευχὴ τους και νὰ τελέσουν τὴ λειτουργία. Γιατὶ συχνὰ τοὺς ληστεύουν οἱ ποιμένες... Αὐτὸ τὸ βουνό, ὁ Ὀλυμπος, ὀνομάζεται... ἀπὸ τοὺς Τούρκους *Geschiss dage* και ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας *Kalogeron oros*, γιατί ὑπῆρχαν στὸ βουνό πολλὰ μοναστήρια, ὅπως στὸ ὄρος Ἄθως. Ἐπίσης ὑπάρχουν ἐκεῖ πολλοὶ Τούρκοι μοναχοί...». Τὸ ἀγνώστου ὀνόματος ὀρθόδοξο αὐτὸ μοναστήρι τὸ ἐπισκέφθηκε ὁ Lubenau μὲ μερικὰ μόνο μέλη τῆς συντροφίᾳς του, γιατί οἱ ὑπόλοιποι φοβήθηκαν νὰ ἀνεβοῦν ὡς ἐκεῖ ἐξαιτίας τῶν ποιμένων-ληστῶν⁶¹.

Ἐνδεικτικὲς τῶν μάλλον μετρίων εἰσοδημάτων τῆς μητροπόλεως Προύσης εἶναι οἱ σχετικὲς ἐγγραφές α') σὲ ἓνα κατάστιχο μὲ τὰ «πεσκέσια» ποὺ κατέβαλλαν πρὸς τὸ τουρκικὸ δημόσιο οἱ νεοδιοριζόμενοι ἀρχιερεῖς⁶², και β') σὲ ἓναν πίνακα τῶν οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων τῶν διαφόρων μητροπό-

58. Janin, *Les églises*, σσ. 170-72, και Mango-Sevcenko, «Some Churches», σσ. 242-48. Στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα τὴν ἱερὰν ταύτην μονὴν Ἀρσένιός τις ἐκ Τρίγλης, παλαιὰν και ἐρείπων οὖσαν, θεῖφ ζήλω ἀνακαινίσας ἐξ ἰδίων τε και ἐξ ἐλεημοσυνῶν τῶν χριστιανῶν ἐπισκευασάμενος ἀνεκτίησται μὲν αὐτήν... συνεστήσται δ' ἐν αὐτῇ και κοινόβιον..., κατὰ τὸ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Δ' (Μαῖου 1658), μὲ τὸ ὁποῖο ἡ μονὴ ἀνακηρύσσεται σταυροπήγιο (ἐκδ. Δ. Πετρακάκου στὸν Ἐκκλησιαστικὸ Φάρο, 3 (1909), σσ. 94-101· πρβλ. Ζακυθηνὸν στὰ Ἑλληνικά, 6 (1933), σ. 141). Ὅταν τὸ 1676 ἐπισκέφθηκε τὴ μονὴ Πελεκητῆς ὁ Covel, βρῆκε ἐκεῖ εἴκοσι μοναχοὺς (βλ. Haslück, *Cyzicus*, σ. 61).

59. C. Mango, «The Monastery of St. Abercius at Kurşunlu (Elegmi) in Bithynia», *Dumbarton Oaks Papers*, 22 (1968), σσ. 169-76. Λειτουργοῦσε ἀκόμη τὸ 1724· βλ. Πηνελόπεια Στάθη, *Τὸ ἀνέκδοτο ὀδοιπορικὸ τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ*, σ. 235 και σημ. 218 (στὸ ἐξῆς: *Χρυσάνθου Ὀδοιπορικὸ*).

60. Πολέμη, «Ἀναγραφὴ πατριαρχικῶν ἐξαρτημάτων», σ. 110.

61. R. Lubenau, *Beschreibung der Reisen*, σσ. 78-80. Πρβλ. Fermanel - Fauvel - Baudouin-Stochove, *Observations* (βλ. παραπάνω σημ. 31), σ. 335: «Ce mont Olympe... est appelé par les Grecs Calogeron Oros...». Γιὰ τὰ μοναστήρια τοῦ Ὀλύμπου βλ. R. P. Menthon, *L' Olympe de Bithynie*, Παρίσι 1935. Ἄς σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι σὲ διάφορες ἐγγραφές τοῦ ἁγιοταφικοῦ καταστίχου (ἀρ. 11, 20, 38, 49) μνημονεύονται γυναῖκες μοναχές, χωρὶς ὁμως νὰ δηλώνεται σὲ ποῖο μοναστήρι ἀνήκαν.

62. Inalcik, «Ottoman Archival Materials», σσ. 440-47.

λεων πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο⁶³. Καὶ τὰ δύο ἔγγραφα εἶναι τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνα. Στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ, γιὰ νὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα συγκρίσεως, ἀναγράφονται ἐνδεικτικῶς οἱ ἀντίστοιχες οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις καὶ μερικῶν ἄλλων μητροπόλεων. (Οἱ ἀριθμοὶ ἀναφέρονται σὲ «φλωρία», δηλαδὴ σὲ χρυσὰ νομίσματα).

Μητροπόλεις	«Πεσκέσι» (1641/51)	Ὑποχρέωση πρὸς τὸ Οἰκουμ. Πατριαρχεῖο (1644/65)
Προύσης	15	20
Προικονήσου	20	17
Κυζίκου	20	25
Ἰκονίου	9	25
Ἀγκύρας	10	10
Καισαρείας	12	18
Ἐφέσου	20	10
Σμύρνης	10	5
Τραπεζοῦντος	50	80
Χίου	35	50
Σερρών	65	110
Θεσσαλονίκης	150	255

Τὰ ποσὰ τῶν εἰσφορῶν αὐτῶν κλιμακώνονταν μὲ βάση τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες κάθε ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας, δηλαδὴ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, μὲ βάση τὸ μέγεθος τοῦ κατὰ τόπους χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ. Εἶναι φανερὸ ἐπομένως ὅτι ἡ μητρόπολη Προύσης, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ περισσότερες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς φτωχότερες ἐπαρχίες τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Κλείνοντας τὴν περὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Προύσας παράγραφο, κρίθηκε χρήσιμο νὰ παρατεθῆ χρονολογικὸς πίνακας τῶν μητροπολιτῶν Προύσης κατὰ τὴν περίοδο 1400-1700 περίπου⁶⁴, ποὺ συμπληρώνει καὶ τεκμηριώνει τὶς παλαιότερες σχετικὲς ἀναγραφές. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς θητείας κάθε μητροπολίτη σημειώνεται μόνον ἡ πρῶιμότερη καὶ ἡ ὕστερότερη χρονολογικὴ ἐνδειξη.

63. Ὁ πίνακας αὐτὸς καταρτίσθηκε ἀπὸ τὸν Ὀλλανδὸ ἀνατολιστὴ Levinus Warner, ποὺ ἔζησε στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ 1644 ὡς τὸν θάνατό του (1665). Δημοσιεύεται ἀπὸ τὴν K. Rosemond, *Archimandrite Hierotheos Abbatis*, Λέυντεν 1966, σσ. 75-76.

64. Παλαιότεροι κατάλογοι μητροπολιτῶν Προύσης —γενικοὶ ἢ μερικότεροι— ἀναγράφονται ἀπὸ τὸν Ἰ. Ἀναστασίου, *Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 309-10, στοὺς ὁποίους ἄς προστεθοῦν καὶ τοῦ Τρ. Εὐαγγελίδη, *Βρύλλειον*, σσ. 103-106, καὶ τοῦ Ν. Φορδούλου στὴ *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, λ. Προύσα.

- Θεοδώρητος, 1416, Ἰούλιος: ἀντιγράφει τὸν κώδικα Καμαριωτίσσης 141 (Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου λόγοι), ὄπου, φ. 202, τὸ σημεῖωμα: Ἐγρᾶφη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς ἐμοῦ Θεοδωρήτου, μητροπολίτου Προύσης, μηνί Ἰουλίῳ ἰνδ. η', ἔτος ζς ρκδ' (1416)⁶⁵.
- Μητροφάνης, 1467: συνυπογράφει πράξη τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Α' ⁶⁶.
- Νεόφυτος, 1477: συνυπογράφει πράξη τοῦ πατριάρχου Μαξίμου Γ' ⁶⁷.
- Μακάριος, 1484, Μάιος: συνυπογράφει σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Συμεών⁶⁸.
- Γρηγόριος: γύρω στὸ 1550 ἦταν συνοδικὸς στὴν Κωνσταντινούπολη, στὰ χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Διονυσίου Β' ⁶⁹. Τὸν Μάρτιο 1585 συνυπογράφει συστατικὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Θεολήπτου Β' ⁷⁰.
- Νεόφυτος, 1589, Αὐγουστος: συνυπογράφει γράμμα ἀρχιερέων πρὸς τὸν τσάρο⁷¹. Τὸν Μάρτιο 1593 συνυπογράφει σὲ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Ἱερεμία Β' ⁷².
- Ἱερεμίας, 1600, Ἰούνιος: ὑπογράφει σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Ματθαίου Β' ⁷³.
- Ἰωάσαφ' ἐκλέγεται τὸν Μάιο 1605. Ἦταν ὡς τότε μητροπολίτης Λαοδικείας⁷⁴. Τὸν Αὐγουστο 1634 ὑποχρεώνεται ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο νὰ παραι-

65. Αἰμιλιανοῦ Τσακοπούλου, *Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, I: Τμήμα χειρογράφων Παναγίας Καμαριωτίσσης*, Κωνσταντινούπολη 1953, σ. 197· πρβλ. Μητροπολίτη Ἀθηναγόρα, «Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν τῇ νήσῳ Χάλκῃ ἱερᾶς μονῆς τῆς Παναγίας», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 12 (1936), σ. 312.

66. Ἀ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, «Μᾶρκος Ξυλοκαράβης, πατριάρχης οἰκουμενικὸς καὶ εἴτα πρόεδρος Ἀχριδῶν», *Vizantijskij Vremennik*, 10 (1903), σ. 414.

67. Ἀ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, «Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ», *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος-Κωνσταντινουπόλεως*, Παράρτημα τόμ. 17, Κωνσταντινούπολη 1886, σ. 20.

68. Ἐπ. Σταματιάδου *Ἐκκλησιαστικὰ σύλλεκτα*, Σάμος 1891, σ. 35.

69. Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, «Ἡ πατριαρχία τοῦ Διονυσίου Β' σὲ μιὰ παραλλαγή τοῦ Ψευδο-Δωροθέου», *Θησαυρίσματα*, 1 (1962), σ. 153, στ. 350.

70. Π. Ζερλέντη, *Σημειώματα περὶ Ἑλλήνων ἐκ τῶν Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικῶν Χρονικῶν*, Ἀθήνα 1922, σ. 23.

71. E. Legrand, *Bibliographie hellénique, XV-XVI siècles*, τόμ. 4, Παρίσι 1906, σσ. 302-3.

72. Ἀ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, τόμ. 2, Κωνσταντινούπολη 1884, σσ. 73-75· πρβλ. Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1, Κωνσταντινούπολη 1933, σ. 134.

73. *Αὐτόθι*, σσ. 136-37.

74. Ἀποστολόπουλου-Μιχαηλάρη, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, σ. 236.

τηθῆ ὡς περίπου τῶν ἑκατὸν χρόνων βιώσας καὶ ὑπεργεγηρακῶς καὶ τοῦ ὄραν ὄλωσ καὶ ἀκούειν στερηθεὶς⁷⁵.

— Μ α κ ά ρ ι ο ς, 1630, Ἰανουάριος: συνυπογράφει σὲ σιγίλλιο τοῦ Κύριλλου Λούκαρη⁷⁶. Ἡ θητεία του ὡς Προύσης, ποῦ διέκοψε τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Ἰωάσαφ, ἦταν, φαίνεται, ἐφήμερη, ἀφοῦ τὸν Μάιο τοῦ 1631 ὁ Ἰωάσαφ ἀπαντᾷ καὶ πάλι ὡς Προύσης⁷⁷.

— Χ ρ ὶ σ α ν θ ο ς· ἐκλέγεται τὸν Αὐγουστο 1634. Ἦταν ὡς τότε σακελλάριος τῆς μητροπόλεως Προύσης⁷⁸. Τὸν Ἰούνιο 1643, ἢ λίγο νωρίτερα, πνίγηκε ταξιδεύοντας πρὸς Κωνσταντινούπολη⁷⁹.

— Κ λ ῆ μ η ς· ἐκλέγεται τὸν Ἰούνιο 1643⁸⁰. Πέθανε τὸν Ἰανουάριο 1655 ἢ λίγο νωρίτερα⁸¹.

— Π α ρ θ ἑ ν ι ο ς ὁ «χοιμχούμης»· ἐκλέγεται τὸν Ἰανουάριο 1655. Ἦταν ὡς τότε πρωτοσύγκελλος τῆς μητροπόλεως Προύσης⁸². Τὴν 1 Μαΐου 1657 ἐκλέγεται οἰκουμενικὸς πατριάρχης⁸³.

— Γ α β ρ ι ῆ λ· μετὰ τὴν ὀλιγοήμερη πατριαρχία του (23-30 Ἀπριλίου 1657), στὴν ὁποία τὸν διαδέχθηκε ὁ παραπάνω Παρθένιος ὁ «χοιμχούμης», τοῦ δόθηκε «προεδρικῶς» «προσζωάρκειαν» ἢ μητρόπολη Προύσης⁸⁴. Στις 3 Δεκεμβρίου 1659 μαρτύρησε στὴν Προύσα, ἐπειδὴ, κατὰ τὸ κατηγορητήριον, βάπτισε κάποιον Τοῦρκο⁸⁵.

— Μ ε λ ἑ τ ι ο ς, 1657, Μάιος: μετατίθεται ἀπὸ τὴ μητρόπολη Προϊλάβου

75. *Αὐτόθι*, σ. 383.

76. Ἀλεξάνδρου Λαυριώτου, «Ἀνεκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα ἐκ τῶν ἀρχαίων τῆς Ἱ. Μ. Λαύρα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 24 (1904), σ. 183.

77. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, «Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω», *Ἑλληνικά*, 3 (1930), σ. 52.

78. Ἀποστολόπουλου-Μιχαηλάρη, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, σ. 383.

79. *Αὐτόθι*, σσ. 172-73.

80. *Αὐτόθι*, ὅπου ρητῶς μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Κλήμης ἦταν διάδοχος τοῦ Χρυσάνθου. Ὡστόσο, σὲ πατριαρχικὸ ἔγγραφο τοῦ Ἰανουαρίου 1641 συνυπογράφει καὶ κάποιος Νεόφυτος Προύσης (βλ. Nomikos Vapouris, *Codex (B') Beta of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople. Aspects of the History of the Church of Constantinople*, Brookline, Mass. 1975, σσ. 110, 119, 120).

81. Ἀποστολόπουλου-Μιχαηλάρη, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, σ. 327.

82. *Αὐτόθι*.

83. *Αὐτόθι*, σ. 294.

84. Σάρδεων Γερμανοῦ, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ ἐξῆς*, τεύχ. 1, Κωνσταντινούπολη 1935, σσ. 140-41.

85. Ἱ. Μ. Περαντώνη, *Λεξικὸν τῶν Νεομαρτύρων*, Ἀθήνα 1972, σσ. 87-88. Στις σχετικὰς πηγὰς ἅς προστεθοῦν οἱ μαρτυρίες τοῦ Ἀθ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη, *Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870, σσ. 159-60, καὶ τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, ἔκδ. Β. Ρηγόπουλου, βιβλία ΙΑ' -ΙΒ', Θεσσαλονίκη 1983, σ. 73.

στή μητρόπολη «Προύσης καὶ Τριγλίας»⁸⁶, ἡ ὁποία ὠστόσο, ὅπως σημειώνεται παραπάνω, εἶχε δοθῆ ἤδη «προεδρικῶς» στὸν πρῶν Κωνσταντινουπόλεως Γαβριήλ. Μὲ γράμμα τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Δ΄ τὸ 1658 (μῆνας δὲν δηλώνεται) ἀναγγέλλεται στὸν κλῆρο καὶ τὸν λαὸ τῆς μητροπόλεως Προύσης ὅτι μετὰ τὶς καταγγελίες τους ὁ Μελέτιος καθαιρέθηκε⁸⁷.

— Διονούσιος Λαρίσης ὁ Βαρδαλῆς· μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Γαβριήλ (3 Δεκεμβρίου 1659) τοῦ δίνεται «προεδρικῶς» ἡ μητρόπολη Προύσης, στήν ὁποία «προῆδρευε» ὡς τὴν ἐκλογή του ὡς πατριάρχου (29 Ἰουνίου 1662)⁸⁸.

— Παρθένιος ὁ «χουμούμης»· μετὰ τὴν ἔκπτωσή του ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο (τέλη Ἰουνίου 1662) ἔλαβε «προεδρικῶς» τὴ μητρόπολη Προύσης⁸⁹.

— Μελέτιος, 1663, Μάρτιος: ὑπογράφει σὲ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Γ΄⁹⁰. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸν μνημονευόμενον παραπάνω Μελέτιο, ποὺ φαίνεται ὅτι κατόρθωσε νὰ ἀνακτήσει τὸν θρόνο του.

— Ἀνθίμος, 1666: σὲ ποιμαντορικὴ ράβδο ποὺ φυλάσσεται στὸ σκευοφυλάκιο τῆς μονῆς Πάτμου ἢ ἐπιγραφῆ: † *Τοῦ ταπεινοῦ μητροπολίτου Προύσης Ἀνθίμου ἐν ἔτει ἀχξς*⁹¹. Τὸν Ἰανουάριο 1672 συνυπογράφει σὲ συνοδικὸ ἔγγραφο⁹².

— Καλλίνικος, 1672, Ἰούνιος: συνυπογράφει σὲ πατριαρχικὸ ἔγγραφο⁹³. Στὶς 3 Μαρτίου 1688 ἐξελέγη οἰκουμενικὸς πατριάρχης⁹⁴.

— Κύριλλος, 1689, Ὀκτώβριος: συνυπογράφει σὲ σιγίλλιο⁹⁵. Τὸν Ἰούλιο 1724 ἦταν ἀκόμη Προύσης⁹⁶.

86. Ἀποστολόπουλου-Μιχαηλάρη, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, σ. 323.

87. *Αὐτόθι*, σσ. 292-93.

88. *Αὐτόθι*, σ. 341, καὶ Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη, *Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, σ. 160· πρβλ. Σάρδεων Γερμανοῦ, *Συμβολή*, σσ. 150-51.

89. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη, *δ.π.*, σ. 523· πρβλ. Σάρδεων Γερμανοῦ, *δ.π.*, σ. 143.

90. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, «Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω», σ. 64.

91. Π. Ζερλέντη, *Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς ἀνατολικῆς μεσογείου θαλάσσης*, Ἑρμούπολη 1913, σσ. 159 κ.ε., 171-72.

92. Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, *Φωτίειος βιβλιοθήκη*, 1, σ. 178.

93. Καλλινίκου Δελιγκάνη, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος*, Κωνσταντινούπολη 1905, σ. 342.

94. Σάρδεων Γερμανοῦ, *δ.π.*, σ. 182.

95. Παπαδοπούλου Κεραμέως, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σινᾶ*, Πετροῦπολη 1908, σ. 73.

96. Χρυσάνθου Ὀδοιπορικὸ, σ. 234. Ἐνας Ἀνθίμος, ποὺ φέρεται ὡς Προύσης τὸ 1691 (*Ἑλληνικά*, 2, 1928, σ. 394), ἦταν πράγματι Δρύστρας (*αὐτόθι*, 3, 1930, σ. 201).

III. ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΤΑΦΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΟΥΣΑ (1565-1567)

Διπλωματική έκδοση τῶν σχετικῶν ἐγγραφῶν ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων (ἄλλοτε τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα) 496. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ὁ κώδικας αὐτὸς ἦταν σὲ χρῆση πάνω ἀπὸ σαράντα χρόνια. Οἱ ἐγγραφές τῶν συνδρομητῶν εἶναι καταχωρισμένες μάλλον ἄτακτα, κατὰ τὶς ἀνάγκες τῆς στιμῆς καὶ κατὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ἁγιοταφίτη μοναχοῦ ποὺ διενεργοῦσε κάθε φορὰ τὸν ἔρανο. Τὰ φφ. 39^α καὶ 40^α π.χ. ἔχουν ἀφεθῆ λευκά, ἐνῶ τὸ verso τῶν ἴδιων φύλλων εἶναι γραμμένο. Οἱ ἐγγραφές πάντως ἀπὸ τὴν Προύσα φαίνεται ὅτι εἶχαν καταχωρισθῆ κυρίως στὰ φφ. 35^β ἕως 41^β. Σήμερα ὁμως λείπει ἀπὸ τὸν κώδικα τὸ φ. 36, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχει ἓνα μεγάλο κενό, ποὺ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ξέρουμε μὲ βεβαιότητα ἀπὸ ποῖον τόπο προέρχονται οἱ εἴκοσι ἐπτὰ ἐγγραφές ποὺ ἀκολουθοῦν, ἀπὸ τὸ φ. 37^α καὶ ὡς τὴ μέση τοῦ φ. 38^α, ἀπὸ ὅπου ξαναρχίζουν οἱ ἐγγραφές ἀπὸ τὴν Προύσα. Ἡ ἀβεβαιότητα αὐτὴ μὲ ἔκανε τελικὰ νὰ μὴν περιλάβω τὶς εἴκοσι ἐπτὰ αὐτὲς ἐγγραφές στὴν παρούσα ἐκδοση.

- φ. 1^β 1 † *Ἐγὼ ὁ χατζὴ Καλογιάνης ἐπροσήλωσα τὸ πετραχήλῃ εἰς τὸν Ἅγιον Τάφον τοῦ Χριστοῦ διὰ ψυχικὴν σωτηρίαν· καὶ νὰ μοῦ κάμης, δέσποτά μου, μία ἀγριπνία εἰς τὸν Ἅγιον Τάφον. ἀπὸ τὴν Προύσα, ἀπε τὸ Καϊάμπαση.*
- φ. 5^α *Ἐἰς τὴν Προύσα*
 2 † *Μνήσθητι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου χατζὶ Θεοδόρου, ἀμα συμβίου καὶ τὸν τέκνον αὐτοῦ.*
 3 † *Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Σταθὴ Μωραϊτῆ· καὶ ἔδοκεν ἀσπρα φ'.*
 4 † *Διμιτρι καὶ ὁ πατὴρ Νικόλα καὶ ἡ μήτηρ Μαρία.*
 5 † *Τόπρε καὶ ὁ πατὴρ Μιχο καὶ Καλω.*
 6 † *Σοφία καὶ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς Κοστατὶ καὶ τὰ τέκν' αὐτοῦ Ἰωάννης· ἀπο τὴν Κρίτι. ἡστου Κασουμπασία. Νικόλα καὶ Αλεξάνδρα.*
 7 † *Μαργέτα καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἰωάννης καὶ ἡ θηγατέρα Ἐρηνῆ καὶ τῆς Ἐρηνῆς τὸν ἀνδρα Κοστατὴ καὶ Μιχάλη καὶ Νηκόλα.*
 8 † *Δίμο του Ανδρια καὶ ἡ μήτηρ Λοῦκο. Μπελοκόμιτου.*
 9 † *Στέφανος καὶ ὁ πατὴρ Θεόδωρε καὶ ἡ μήτηρ Μπαρλα. Καταφήγη.*
 10 † *Κοστατὶ του Γεώργι καὶ ἡ μήτηρ Καλῆ· ἡστην Ἀδριανόπολη βουτζάς.*
- φ. 35^β † *Ἀδελφοὶ τοῦ Ἁγίου Τάφου εἰς τὴν Προύσα, εἰς τὸ Καϊάμπαση*
 11 † *Μνήσθητι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Αλαιξάνδρου ἱερέως καὶ συνβῆος αὐτοῦ Θεοδώρας πρεσβηταίρας καὶ τὸν ταίκνον*

αυτοῦ· καί ο πατήρ αὐτοῦ ἱερέας Γεώργιος καί ἡ μήτηρ Μακαρήα μοναχή καί Σιμεον καί ἱερομονάχου καὶ Ἀγγελος καί Βασιλικῆς.

- 12 † Μνήστητι Κύριε τοῦ δούλου σου Ληγεροῦ καί ἡ σηνβηα αὐτοῦ Σιρηάνα καί τα ταίκνα αὐτοῦ.
- 13 † Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Ἄντριαν καί ο πατήρ αὐτοῦ Νικόλαος καί ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ζαπία καί ἡ συμβία αὐτοῦ Σουλτάνα.
- 14 † Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Μανόλη καί ὁ πατήρ αὐτοῦ Στάθη καί ἡ μήτηρ αὐτοῦ Σταμάτα καί ἡ συμβία αὐτοῦ Δέσπινα.
- 15 † Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Ἰωάννη καί ὁ πατήρ αὐτοῦ Μιχάλη καί ἡ μήτηρ αὐτοῦ Κιράνα καί ἡ συμβίος αὐτοῦ Ὀργέτα καί τὰ τέκνα αὐτοῦ.
- 16 † Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Διμιτρίου καί ο πατήρ Νικόλαος καί ἡ συμβία αὐτοῦ Ζαφήρα καί τα τέκνα αὐτοῦ Μιχὴλ καί Κηράθινα· εἰς το Τερέ, τοῦ Σαρημιχ[άλη] ὁ γαπρός.
- 17 † Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Σζούρι καί ἡ συμβία αὐτοῦ Τρανταφηλήνα καί ο πατήρ αὐτοῦ Διμίτρι καί ἡ μήτηρ Θ[ε]τεκοῦ.

φ. 38^α

Εἰς το Σέρτιμπασῆ

- 18 † Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Σωφοιανέ καί ο πατήρ αὐτοῦ Σζουρή καί ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ἀγγελήνα καί ο ἀδελφός αὐτοῦ Καλογηάνης.
- 19 Ο κυρ Λέων εδοκε ενα σαραταρι· κιμμαινον· εἰς τον Ἅγιο Ταφον του Χ[ριστοῦ].
- 20 † Μνήσθητι Κύριε Σοφία μοναχή καί ἡ θυγάτηρ αὐτῆς Κιριαθίνα καί ο υἱός αὐτῆς Ἀποστόλης.
- 21 † Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Ἰωάννη καί τὰ τέκνα αὐτοῦ.
- 22 † Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Κοστατίνο καί ἡ συμβίος αὐτοῦ Ρήγεννα καί ὁ υἱός αὐτοῦ Δηγενί καί τα επιληπα· εδοκεν διὰ να γραπτη εἰς τον Ἅγιον Τάφον φλορι αἰνά.
- 23 † Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Ἀποστόλη καί ο πατήρ αὐτοῦ Σιναδηνό καί ἡ συμβία αὐτοῦ Εὐγενία καί τὰ τέκνα αὐτου.
- 24 † Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Ἀνδρέαν καί ὁ πατήρ αὐτοῦ Γεόργη καί ἡ μήτηρ αὐτοῦ Κόμνα καί ἡ συμβίος καί τον τέκνον αὐτοῦ Ἀποστόλη.
- 25 † Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Κριτί καί ο πατήρ αὐτοῦ Κοστατίνου ἱερέως καί ἡ μήτηρ αὐτοῦ Παρασκεβου πρεσβητέρας.

φ. 38^β

Εἰς τους Βουργάρους

- 26 † Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Σηβαστό καί ἡ συμβίος αὐτοῦ Το [...] πουλα καί τα τέκνα αὐτοῦ καί ο πατήρ αὐτοῦ Κοστατίνο

καί η μήτηρ αὐτοῦ Σταμάτα· εδοκεν δια να γραπτῆ εἰς τόν Ἅγιον Τάφον φλορη ἕνα.

27 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Διμίτριος εὐταξίας Προύσης καί ο πατήρ Αναστάση καί η μήτηρ Κεραμά καί η συμβίος Σεβαστή καί τα τέκνα αὐτοῦ.

28 †Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Χρισοβέργη ἱερέως καί η πρεσβητέρησα Θεοδώρα· καικιμιμενον.

29 †Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου χατζι Καλοϊάνη καί η συμβίος αὐτοῦ Παρασκεβού καί τά τέκνα αὐτοῦ· ηγιαν καί σωτηρίαν.

30 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Νικολάου καί η συμβίου αὐτοῦ Λασκαρίνα καί τα τέκνα αὐτοῦ καί ο πατήρ αὐτοῦ Μηχαήλ καί η μήτηρ αὐτοῦ Ἄνης.

φ. 39^β 31 †Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Θωμᾶ Μαροῦδα καί ο υἱός αὐτοῦ Διμίτριος.

32 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου χατζι Γηδβάνι καί η συμβία αὐτοῦ Φοτινί καί τά τέκνα αὐτοῦ.

φ. 40^β † Ἀδελφοί τοῦ Ἁγίου Τάφου εἰς το Τεμρκαπη,
εἰς Προύσα

33 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Κόστα καί οι συμβίος Κιράνα καί ο πατήρ αὐτοῦ Ἰωάννης καί η μήτηρ Κινά καί Κεράνα Λασκαρ[ίνα].

34 †Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου κιριτζί Παναγιώτι καί η συμβίος Ἀρχόντισα καί ο υἱος α[ὐτοῦ] Σπαντονι προτοψάλτου καί η συμβίος αὐτοῦ Χριση καί τον τέκνον αὐτοῦ Θεοχάρι.

35 †Βασίλη Πρέπη καί ο υἱος Καπλάνη καί η θηγατήρ Σοφηανῆ καί Χρηση.

36 †Χριστόδουλο καί η συμβίος αὐτοῦ Χρησή καί τα τέκνα αὐτοῦ Ἀρχόντισα καί Κιριαθίνα καί ο πατήρ αὐτοῦ Ἰωάννης καί Ξ[αν]θη.

37 †Ἰωάννης καί ο πατήρ αὐτοῦ Ἀλέξι καί η μήτηρ αὐτοῦ Παναγιωτίνα καί τα τέκνα αὐτοῦ καί Σζουραϊνά καί Θωμαῖ, Κοστα Καμαρινό, Σμαράγδα.

38 Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τῆς δούλη σου Αναστασία μοναχή καί ο πατήρ αὐτῆς Θεόδωρος καί Χρουσί.

39 †Μνήσθητι Κύριε Λενοῦ καί ο ανήρ αὐτῆς Παλῆ.

40 †Λιβίστρο καί Σοφία καί ο πατήρ αὐτοῦ Μανθέος.

41 †Παντελῆ σην τη σηβήου αυτου Δουκινας.

φ. 41^α † Ἀδελφοί τοῦ Ἁγίου Τάφου εἰς τήν Μπρούσα,
ξένοι ραυτάδες

- 42 †Μνοίσθιτι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Γεωργίου καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Ἰωάννης καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Σεβαστοὶ καὶ τὸν ταῖκνον αὐτοῦ.
- 43 †Μνοίσθοιτο Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Μιχαήλ καὶ ὁ γυνοὶ αὐτοῦ σίβια του καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Καλίνοικοι μοναχή. Ἐλασόνα. χατζῆς.
- 44 †Μνοίσθιτο Κύριε τὸν δουλον σου Κνέζοι καὶ ἡ σίβυα αὐτοῦ //Γεργουλίνα καὶ ὁ πατήρ αὐτου Νίκο//.
- 45 †Μνοίσθητι Κύριε τὸν δουλόν σου Κωνσταντίνων καὶ ὁ πατήρ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ ἀδελφός αὐτοῦ Ἰωάννης. Τράπεζοντιος· χατζοῖς.
- 46 †Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλό σου Γεόργον Στζασίτην καὶ ὁ πατήρ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ. //Ἐλασόνα//.
- 47 †Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Ἀγγελον, ὁ πατήρ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ. //Σαλόνικαιος//.
- 48 †Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν του δούλου σου Ἰωάννη καὶ ἡ σίβιος αὐτοῦ καὶ ὁ πατήρ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Γεόργον, Ἄρχοντοῦ. ἀπό τόν Τοῦρνάβοι.
- 49 †Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Δημοίτροιον καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Γεόργον καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Μαρία.
- 50 †Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Ματακόι· ἀπό τήν Τζοιρίστια· καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Δήμος καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Γεοργού.
- 51 Μνοίσθητοι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Ἰοάνης καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Μίχος πλου[...]ος καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ροδέα. Τοῦρναβης, Κολεντάνου.
- 52 Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Ἰοάνοι καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Δυμος Μαβῆς καὶ ἡ μοίτηρ αὐτοῦ Γερακοῦ. Τοῦρναβοις.
- φ. 41^β 53 †Μνοίσθητοι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Κόστα χροίστιανοί [...]οι ἀπό τον Τοῦρναυι καὶ τον τέκνον αὐτοῦ.
- 54 Μνοίσθητοι Κύριε τοιν ψυχὴν τοῦ δουλου σου Κονστας τοῦ Μίχου τοῦ Κολήντάνου.
- 55 Μνοίσθητοι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Μάνοιραντ [...]εις Τοῦρναυι.
- 56 Μνοίσθητι Κύριε τοιν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Κιριαζοὶ καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Δύμος Μαβοῖς καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Γερακοῦ.
- 57 Μνοίσθητοι Κύριε τοῦ δούλου σου Στρατοῖς Καλολημιός καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Θεοδιγίνα καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Κιριαζῆς καὶ τα τέκνα.

Α') Οἱ 57 ἐγγραφές συνδρομητῶν ἀπὸ τὴν Προύσα —καταταγμένες σὲ ἑξὶ ὁμάδες, μὲ ἰδιαίτερη ἢ καθεμιά ἐπικεφαλίδα, δηλωτικὴ τῆς συνοικίας στήν

όποια κατοικοῦσαν οἱ ἔγγραφόμενοι— ἔχουν καταχωρισθῆ στο ἁγιοταφικό κατάστιχο ἀπό τέσσερα κυρίως χέρια. Στο πρώτο (Α'), πού ἔχει γράψει τίς πέντε πρώτες ἐπικεφαλίδες καί τίς πρώτες ἔγγραφες κάθε ομάδας ἀντιστοίχως, ὀφείλονται οἱ περισσότερες ἔγγραφες, τριάντα μία συνολικά, ἤτοι οἱ ὑπ' ἄρ. 1-2, 11, 13-18, 20-41. Ἀπό τὸ ἴδιο χέρι προέρχονται πάμπολλες ἔγγραφες ἀπό ἄλλους τόπους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί ἀπό νησιά τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου. Σέ μερικές μάλιστα ἐπικεφαλίδες ἔγγραφῶν ἀπό τοὺς τόπους αὐτοὺς ὁ γραφέας Α' σημείωσε καί τὴ χρονολογία τῆς ἐπισκέψεώς του: ζοδ' [1565/66] (φ. 33β: Παλαιὰ Φώκαια) καί ζοε' [1566/67] (φ. 15β: Σμύρνη, φ. 21β: Ἀττάλεια, φ. 25α: Σπάρτα, φ. 26α: Μπάρλα, φ. 28β: Μπουρντούρ, φ. 29β: Χῶνες, φ. 32α: Φιλαδέλφεια). Εἶναι λοιπὸν προφανές ὅτι ἡ περιοδεία του ἔγινε μεταξύ Σεπτεμβρίου τοῦ 1565 καί Αὐγούστου τοῦ 1567.

Τὸ χέρι Β' καταχώρισε τίς ἔγγραφες 3-10. Τὸ συναντᾶμε ἐπίσης καί σὲ ἄλλα μέρη τοῦ καταστίχου, ὅπου ἔγγραφες συνδρομητῶν ἀπὸ τὴν Καλλιπόλη, τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Ἀδριανούπολη, τὴν Κάρυστο. Τὸ χέρι Γ' καταχώρισε τίς ἔγγραφες 42-57, δηλαδὴ τῶν «ξένων ραφτάδων» στὴν Προύσα. Τὸ συναντᾶμε μόνο μία ἀκόμη φορά στοῦ κατάστιχο: στὴν παράγραφο μὲ ἔγγραφες συνδρομητῶν ἀπὸ τὴν Ἐρεσό τῆς Λέσβου. Τὸ χέρι Δ', πού παρεμβάλλει τὴν ἔγγραφη 12, τὸ ξανασυναντᾶμε στὰ φφ. 37α-β καί 38α, μὲ ἔγγραφες ἀπὸ μὴ προσδιοριζόμενο τόπο. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ γραφεῖς Β', Γ' καί Δ' συχνὰ ἐναλλάσσονται μὲ τὸν γραφέα Α', γεγονός πού ὑποδηλώνει ὅτι καί οἱ τέσσερις ἦσαν ὄχι μόνο σύγχρονοι, ἀλλὰ καί συνταξιδιώτες, τουλάχιστον σὲ ἓνα μέρος τῆς περιοδείας τους. Ἡ ἔγγραφη 19 προστέθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων στὴ δεξιὰ ὄα ἀπὸ τὸν μοναχὸ Παχώμου, πού ἔγραψε καί τὰ φύλλα 22β καί 23α, ὅπου σημείωσε καί τὸ ὄνομά του.

Τέλος, πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι οἱ τρεῖς κύριοι γραφεῖς (Α', Β' καί Γ') ἦσαν ἐξ ἴσου περίπου ἡμιεγγράμματοι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ὀρθογραφικά καί τὰ συντακτικά τους λάθη. Στὴν ἡμιμάθειά τους ὀφείλεται μάλλον καί ἡ δυσκολία τους νὰ γράψουν δυσπρόφερτα ἢ ἀσυνήθη ὀνόματα, τὰ ὅποια ἐνίοτε κολοβώνουν ἢ διαστρέφουν. Ἔτσι προέκυψαν, πιστεύω, τὰ ἀπίθανα μάλλον ὀνόματα *Κινά* (ἄρ. 33), *Ματακόι* (ἄρ. 50) καί *Μάνοιραντ...* (ἄρ. 55)⁹⁷.

Β') Οἱ 57 ἔγγραφες πού ἐκδίδονται παραπάνω—ἀλλὰ καί οἱ ἑκατοντάδες ἄλλες τοῦ ἁγιοταφικοῦ καταστίχου— εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσες καί ἀπὸ ὀνοματολογικῆς πλευρᾶς. Ἀποτελοῦν τὴν πλουσιότερη καί τὴν πρωιμότερη συναγωγή ὀνομάτων ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν πρώτη μεταβυζαντινὴ περίοδο.

Ἀπὸ τὰ 160 βαπτιστικά ὀνόματα πού μνημονεύονται στίς 57 ἔγγραφες

97. Τὸ κακογραμμένο αὐτὸ ὄνομα θὰ μπορούσε ἴσως νὰ διαβασθῆ *Μάνοιραντ* <...>, ἀλλὰ ὁ γραφέας αὐτὸς (Γ') δὲν παραλείπει ποτὲ τὸ πνεῦμα πάνω ἀπὸ τὰ ἀρχικά φωνήεντα, ἐπομένως τὸ *ιραντ*... δὲν μπορεί νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀρχὴ κάποιας δυσανάγνωστης λέξης.

μόνο τὰ ἔξι συνοδεύονται ἀπὸ ἐπώνυμα: Μαρούδας (ἀρ. 31), Πρεπίας (ἀρ. 35), Καμαρινός (ἀρ. 37), «Στζασίτης» (ἀρ. 46) —προφανῶς Τζασίτης—, «Κολεντάνος» ἢ «Κοληντάνος» (ἀρ. 51 καὶ 54) καὶ Μαβῆς (ἀρ. 52 καὶ 56). Τὸ περίεργο ἐπώνυμο Πρεπίας φαίνεται ὅτι εἶναι μητρωνυμικό: Εὐπρεπίας > Πρεπίας. Τὸ Εὐπρεπία ἀπαντᾷ στὸ ἀγιοσταφικό κατάστιχο (φ. 3β) σὲ ἔγγραφο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ 1586 ἀπαντᾷ τὸ βαπτιστικό Πρεπιά⁹⁸. Τοὺς τύπους Εὐπρεπία - Πρεπία συναντᾶμε ἐπίσης ἐπιφανημιμένα τὸ 1720 στὴ Φιλιππούπολη καὶ τὴ Στενήμαχο⁹⁹. Τὰ Μοραΐτης (ἀρ. 3) καὶ Καλολιμνιός (ἀρ. 57) φαίνεται ὅτι εἶναι ἔθνικα παρωνύμια μᾶλλον παρά καθαυτὸ ἐπώνυμα.

Ἀπὸ τὰ 160 βαπτιστικά ὀνόματα ποὺ ἀπαντοῦν στὶς 57 ἐγγραφές, τὰ περισσότερα ἦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη —καὶ πολλὰ εἶναι ἀκόμη— συνήθη σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικό χῶρο.

Ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ βαπτιστικά ἐκεῖνα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ὀνόματα ἐπιφανῶν ἄλλοτε βυζαντινῶν οἰκογενειῶν: Συναδηνός (ἀρ. 23), Κριτῆς (ἀρ. 25)¹⁰⁰, Χρυσοβέργης (ἀρ. 28) καὶ τὰ ἀνδρωνυμικά: Κόμνα (ἀρ. 24) —ἀπὸ τὸ Κόμνος < Κομνηνός—, Λασκαρίνα (ἀρ. 30 καὶ 33), Σγούραινα (ἀρ. 37) καὶ Δουκίνα (ἀρ. 41)¹⁰¹.

Ἀπὸ τὰ λοιπὰ βαπτιστικά ὀνόματα σημειώνονται καὶ σχολιάζονται σύντομα παρακάτω —κατὰ τὴ σειρά ποὺ ἀπαντοῦν στὸ κείμενο— ὅσα δὲν μαρτυροῦνται ἀπὸ ἄλλη πηγὴ ἢ πάντως εἶναι σπανιότατα, ὅσα συνιστοῦν ἰδιάζοντα τύπο καὶ ὅσα φαίνεται ὅτι ἐπιχωρίαζαν στὶς ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τ ὀ π ρ ε, ὀ (ἀρ. 5): πιθανότατα ἀπὸ τὸ Ντόπρε < Ντόμπρε, ποὺ μαρτυρεῖται τὸ 1720 στὴ Στενήμαχο καὶ τὴν Ἑσκι Ζαγορά¹⁰². Ἡ τροπὴ τῶν φθόγγων

98. Hurmuzaki, *Documente*, τόμ. 14, I (ἔκδ. N. Iorga), Βουκουρέστι 1915, σ. 81.

99. *Χρυσάνθου Ὀδοιπορικό* (ἔκδ. Πηνελόπης Στάθης), σσ. 166, 167, 168-170, 173, 174, 177, 179, 180, 183, 184· πρβλ. *αὐτόθι*, σσ. 170, 177, 185, τὴν ἀνάλογο τροπὴ τοῦ ὀνόματος Εὐμορφία σὲ Μορφία. Στὴ Β. Θράκη ἄλλωστε φαίνεται ὅτι δὲν ἦσαν σπάνια τὰ μητρωνυμικά· βλ. π.χ. *αὐτόθι*, σ. 186: Ζαμπέτογλου (στὴ Φιλιππούπολη) καὶ Μάρογλου (στὴ Σήλυμνο). Ὁ Ἄθ. Μπούτουρας, *Τὰ νεοελληνικά κύρια ὀνόματα ἱστορικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐρμηνευόμενα*, Ἀθήνα 1912, σ. 158, ἀναγράφει τὸ βαπτιστικό: Πρεπῆ.

100. Πρβλ. φ. 19β τοῦ καταστίχου: *Κριτῆς τοῦ κύρ Ἀλέξη* (στὴ Μυτιλήνη). Γιὰ τὸ ἐπώνυμο βλ. Κ. Ἀμάντου, «Τοπωνυμικά σύμμεικτα», *Ἀθηνᾶ*, 22 (1910), σ. 200.

101. Ἡ ἀσημειωθὴ ὅτι στὶς ἐγγραφές τοῦ καταστίχου ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη (φφ. 18β-19) ἀπαντοῦν ὡς βαπτιστικά τὰ ὀνόματα: Ράλης, Λάσκαρης, Συναδηνός, Βατάτζης, Παλαιολόγος, Μάζαρης, Δούκας, Κομνηνός, Σαραντηνός, Καντακουζηνός, Βουλωτής, Κανδύλης, Εὐδαμιογιάννης, Φραντζῆς καὶ τὰ ἀνδρωνυμικά Τορνικίνα καὶ Βρανάδαινα. Ἄλλα βυζαντινὰ ἐπώνυμα καὶ βαπτιστικά τοῦ 17ου αἰῶνα ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη, Τραπεζούντα, Καλλιόπολη, Κίο καὶ Αἶνο βλ. στοῦ Μ. Γεδεῶν, *Μνεῖα τῶν πρὸ ἐμοῦ*, Ἀθήνα 1936, σσ. 84-85, καὶ στῆς Αἰμιλίας Σάρου Ζολῶτα, «Τὸ ἀρχεῖον τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Χίου», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbucher*, 14 (1937-38), σσ. 435-36, 449, ἀπὸ τὴ Χίο.

102. *Χρυσάνθου Ὀδοιπορικό*, σσ. 168, 169, 194. Ἡ ἀσημειωθὴ ὅτι ἦδη τὸ 1316 ἀπαντᾷ στὴ

ντ και μπ στούς ἄηχους τ και π ἀντιστοιχῶς εἶναι συνήθης στὸν λόγο τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. — Μ π ἄ ρ λ α (ἀρ. 9)· ἁμάρτυρο. — Σ υ ρ ι ἄ ν α (ἀρ. 12)· μαρτυρεῖται στὴν Κίο τὸ 1724¹⁰³. — Ὅ ρ γ ἔ τ α (ἀρ. 15)· σὲ ἔγγραφή τοῦ ἁγιοταφικοῦ καταστίχου ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη (φ. 18β) ἀπαντᾷ τὸ Ὅ ρ η γ ἔ τ α· στὴ Κίο τὸ 1725 τὸ Ὅ ρ ι ε τ οῦ ¹⁰⁴. — Κ υ ρ α θ ἴ ν α (ἀρ. 16) καὶ Κ υ ρ ι α θ ἴ ν α (ἀρ. 20 καὶ 36)· ἀπαντᾷ στούς Ἐλεγμοὺς τῆς Βιθυνίας τὸ 1724¹⁰⁵. Σ γ ο υ ρ ῆ ς (ἀρ. 17 καὶ 18)· ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ καταστίχου (φ. 37β), ὅπου ὀνόματα συνδρομητῶν ἀπὸ ἄδηλο τόπο. Μαρτυρεῖται ἐπίσης στὴν Κίο καὶ τὴ Μενεμένη τὸ 1724-25¹⁰⁶. Θ ε τ ε κ ο ῦ (ἀρ. 17)· ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλη ἔγγραφὴ τοῦ καταστίχου (φ. 34) ἀπὸ τὴ Νέα Φώκαια· πρβλ. καὶ φ. 65β, ὅπου Θετόκης, Χιώτης στὸν Γαλατά. Τὸν 14ο αἰῶνα ἀπαντοῦν στὴ Μακεδονία τὰ: Θετοκά, Θετόκος, ὁ, Θετόκιος¹⁰⁷. — Ρ ἡ γ ἄ ν α (ἀρ. 22)· ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλη ἔγγραφὴ τοῦ καταστίχου (φ. 37β) ἀπὸ ἄδηλο τόπο. Μαρτυρεῖται ἐπίσης τὸν 17ο αἰῶνα στὴν Αἴνο καὶ τὴν Κίο¹⁰⁸, καὶ τὸ 1724 στὰ Μουδανιά, στούς Ἐλεγμοὺς, στὴν Κίο καὶ στὴν Προύσα¹⁰⁹. — Κ ε ρ α μ ἄ (ἀρ. 27)· ἁμάρτυρο. — Κ ι ν ἄ ἡ (ἀρ. 33), παραφθορὰ ἴσως τοῦ Κανά, ποὺ ἀπαντᾷ σὲ ἔγγραφὴ τοῦ ἁγιοταφικοῦ καταστίχου (φ. 12) ἀπὸ τὴ συνοικία τῶν «Καραμανιτῶν» στὴν Πόλη, προφανῶς τὰ Ψαμάθια. — Κ α π λ ἄ ν η ς (ἀρ. 35)· ἀπαντᾷ πέντε φορές σὲ ἔγγραφεὺς τοῦ καταστίχου (φφ. 25β, 28β, 76β) ἀπὸ τὸ Μπουρντοῦρ καὶ τὰ Σάρτα τῆς Πισιδίας —τὴ μιὰ φορὰ ὡς Καπλάν (αὐτόθι, φ. 28β, καὶ Ἀσλάν). — Π α λ ῆ ς (ἀρ. 39)· γράφε Μπαλής, ὅπως ἀπαντᾷ σὲ πολλὰς ἄλλες ἔγγραφεὺς τοῦ καταστίχου (φφ. 18, 21β, 22, 25αβ, 26, 28β, 32) ἀπὸ τὰ Θεῖρα, τὴν Ἀττάλεια, τὰ Σάρτα, τὴ Μπάρλα, τὸ Μπουρντοῦρ καὶ τὴ Φιλαδέλφεια. — Λ ἰ β ἰ σ τ ρ ο ς (ἀρ. 40)· ἁμάρτυρο ἀπὸ ἄλλη πηγὴ· ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν ἥρωα τοῦ γνωστοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορημάτος. — Σ π α ν τ ω ν ῆ ς (ἀρ. 34)· ὡς ἐπάνυμο —μὲ ποικίλες παραλλαγές— εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα¹¹⁰. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν πρωιμότερη μαρτυρία του ὡς βαπτιστι-

Μακεδονία τὸ θηλυκὸ *Τομπρίτζα* (βλ. F. Dölger, *Sechs byzantinische Praktika*, Μόναχο 1949, ἔγγραφο RK, στ. 98· βλ. καὶ ἔγγραφο RV —τοῦ 1341—, στ. 95).

103. Χρυσάνθου Ὅδοιπορικό, σ. 242· αὐτόθι καὶ Συριανὸς καὶ Συριανὸς (στούς Ἐλεγμοὺς τῆς Βιθυνίας· βλ. αὐτόθι, σ. 237) καὶ Συριανὴ (στὸ Παζαρτζίκι· αὐτόθι, σ. 164). Γιὰ τὴν ἔτυμολογία βλ. Κ. Ἀμάντου, Γλωσσογεωγραφικά, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbucher*, 18 (1948), σ. 7.

104. Χρυσάνθου Ὅδοιπορικό, σσ. 263, 266.

105. Αὐτόθι, σ. 236.

106. Αὐτόθι, σσ. 240, 254.

107. Dölger, *δ.π.*, ἔγγραφο RK, στ. 168, καὶ RV, στ. 55, 94, 117.

108. Γεδεῶν, *δ.π.*, σ. 85.

109. Χρυσάνθου Ὅδοιπορικό, σσ. 235, 238, 239, 245.

110. Χαρ. Μπούρα, «Τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Λουκά Σπαντοῦνη στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς - Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων*, 6 (1973), σ. 13 κ.ε.

κοῦ. — Δ ο ὑ κ ι ν α (ἀρ. 41)· στὸν τύπο αὐτὸ ἀπαντᾷ δύο ἀκόμη φορές στὸ κατάστιχο (φφ. 37β, 38, ὅπου ἐγγραφές ἀπὸ ἀδηλο τόπο) καὶ ἄλλες δύο στὸν κοινότερο τύπο «Δούκενα» (φφ. 29, 33β, ὅπου ἐγγραφές ἀπὸ τὸ Μπουρντουρ καὶ τὴν Παλαιὰ Φώκεια ἀντιστοίχως). Ἦς σημειωθῆ πάντως ὅτι τὸ ι στὸν τύπο Δούκινα δὲν ὀφείλεται σὲ κώφωση τοῦ ε (τοῦ τύπου «Δούκενα»), γιὰτὶ ὁ ἴδιος γραφέας ἄλλοῦ (φ. 37β) γράφει «Ρήγενα» καὶ ὄχι «Ρήγινα». — Κ ν ἔ - ζ η ς (ἀρ. 44)· ἀμάρτυρο ὡς βαπτιστικό· ἀπαντᾷ ὡς ἐπώνυμο τὸν 18ο αἰώνα¹¹¹. — Θ ε ο δ η γ ί ν α (ἀρ. 57)· ἀπαντᾷ στὴν Καλλιπολη τὸν 17ο αἰώνα¹¹².

Γ') Κάθε ἐγγραφή στὸ ἀγιοταφικό κατάστιχο προϋπέθετε βέβαια τὴν καταβολὴ ἕκ μέρους τοῦ ἐγγραφομένου κάποιου χρηματικοῦ ποσοῦ (ἢ σπανιότερα κάποιου ἀξιοποιήσιμου ἀντικειμένου) ὑπὲρ τοῦ Ἁγίου Τάφου. Τὸ ἀντάλλαγμα ἦταν ἢ ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ συνδρομητῆ στὰ «Δίπτυχα τῆς προθέσεως» — ἢ, ὅπως σημειώνεται στὸ κατάστιχο, στὸ «βραβεῖον» (βρέβιον)— τοῦ Ἁγίου Τάφου γιὰ νὰ μνημονευτῆ σὲ μιὰ ἢ σὲ περισσότερες λειτουργίες. Δυστυχῶς, ἀπὸ τὶς ἑκατοντάδες ἐγγραφές τοῦ ἀγιοταφικοῦ καταστίχου μόνο σὲ σαράντα τρεῖς δηλώνεται τὸ χρηματικὸ ποσὸ καὶ σὲ πέντε τὸ εἶδος¹¹³ τῆς προσφορᾶς τοῦ συνδρομητῆ. Μὲ βάση τὶς σχετικὰ λίγες αὐτὲς περιπτώσεις καταρτίσθηκε ὁ παρακάτω πίνακας προσφορῶν:

Ἀριθμὸς περιπτώσεων	Χρηματικὸ ποσὸ	
	ἄσπρα	φλωρία ἢ δοκᾶτα
9	12	
2	15	
3	20	
2	24	
1	30	
2	32	
1	36	
10		1
2	100	
3		2
2		4
1		5
2		7
1	500	
2		10

111. Μαριέττας Μινάτου, «Ἄγνωστο ἡμερολόγιο», *Ἑλληνικά*, 3 (1930), σ. 472.

112. Γεδεών, *δ.π.*, σ. 84.

113. Π.χ. κάποιος συνδρομητῆς στὰ Θεῖρα τῆς Ἰωνίας (φ. 16) ἐπρόσφερε ἓνα βιβλίον («Τυπικόν»), ἕνας ἄλλος (φ. 63β) *μίαν καδέκλαν βενέτικην*, μιὰ γυναίκα στὰ Ψαμάθια (φ. 86β) ἓνα

Τὸ φλωρί και τὸ δουκάτο¹¹⁴ ἀντιστοιχοῦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σὲ 60 ἄσπρα¹¹⁵. Ἐπομένως, ἡ διαφορά μεταξύ ἐλαχίστης και μεγίστης προσφορᾶς ἦταν πολὺ μεγάλη, ἀπὸ 12 ἕως 600 ἄσπρα. Τί ἀντιπροσώπευαν τότε τὰ ποσὰ αὐτὰ σὲ ἀγοραστικὴ ἀξία γίνεται φανερό, ἂν ληφθῆ ὑπόψη ὅτι μὲ ἓνα ἄσπρο μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀγοράσει δύο ἢ τρία ψωμιά, μὲ 22-24 ἄσπρα ἓνα πρόβατο, ἐνῶ ὁ ἡμερήσιος μισθὸς ἐνὸς γενιτσάρου κυμαινόταν ἀπὸ 4 ἕως 8 ἄσπρα¹¹⁶.

Στὶς ἐκδιδόμενες παραπάνω 57 ἐγγραφές ἀπὸ τὴν Προύσα μόνο σὲ τέσσερις περιπτώσεις δηλώνεται ἡ προσφορὰ τοῦ συνδρομητῆ: ἀρ. 1: ἓνα πετραχήλι γιὰ μιὰ «ἀγρυπνία» ἀρ. 3: 500 ἄσπρα· ἀρ. 22 και 26: ἓνα φλωρί διὰ νὰ γραπτῆ εἰς τὸν Ἅγιον Τάφον. Θὰ μποροῦσε νὰ προστεθῆ ἐδῶ και ἡ περίπτωση τῆς ἐγγραφῆς ἀρ. 19, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ κύρ Λέων ἔδωκε ἀπροσδιόριστο ποσὸ γιὰ ἓνα «σαραντάρη», δηλαδὴ ἓνα σαρανταλείουργο, πού, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἄλλες ἐγγραφές, προϋπέθετε προσφορὰ δύο τουλάχιστον φλωρίων.

Δ') Ὁπως εὐκόλα μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς, κάθε ἐγγραφὴ τοῦ ἀγιοταφικοῦ καταστήχου εἶναι διαρθρωμένη μὲ ὀρισμένη λογικὴ τάξη: προτάσσεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας ἢ τοῦ «νοικοκυριοῦ» και ἀκολουθεῖ ἡ μνεῖα —ὄνομαστικὴ ἢ περιφραστικὴ— τῶν ἄλλων μελῶν (συζύγου, παιδιῶν, ἀδελφῶν, γονέων κλπ., ἂν ὑπάρχουν βέβαια). Ἔτσι, οἱ ἐκδιδόμενες παραπάνω 57 ἐγγραφές ἀντιστοιχοῦν σὲ ἰσάριθμες φορολογικές μονάδες (hane), κατὰ τὴν τουρκικὴ δημοσιονομικὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς. Προσφέρονται λοιπὸν κατ' ἀρχὴν γιὰ στατιστικὴ ἀνάλυση και συναγωγή δημογραφικῶν συμπερασμάτων, ἀφοῦ ἄλλωστε ἀντιπροσωπεύουν πληθυσμὸ διακοσίων περίπου ἀτόμων. Ὡστε τὸ πληθυσμιακὸ αὐτὸ δείγμα εἶναι μὲν μικρὸ ἴσως καθ' ἑαυτὸ, ἂν ληφθῆ ὁμοῦ ὑπόψη ὅτι ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ ἓνα τέταρτο περίπου¹¹⁷ τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Προύσας κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὀπωσδήποτε ἀξιόλογο.

μα· ραμὰ διὰ τὸν νιπτήρα και κάποιος ἄλλος στὸν Γαλατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (φ. 13β) ἓνα κριοντήρι και ... ἓνα σκεράνι!

114. Μὲ τοὺς ὄρους φλωρί και δουκάτο δηλώνεται στὴν κοινὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς τὸ τουρκικὸ χρυσὸ νόμισμα, πού κατὰ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Σουλεϊμάν Α' (1520-1566) ἦταν ἰσοδύναμο μὲ τὸ καθατὸ βενετικὸ δουκάτο.

115. Δ. Α. Νικολετόπουλου, *Περὶ τοῦ νομίσματος ἐν Ἑλλάδι· ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὀθωνος*, Ἀθήνα 1974, σ. 39, Κωνσταντίνος Φιλοπούλου Δεσούλλα, *Ταξιδιώτες τῆς Δύσεως, πηγὴ γιὰ τὴν οικονομικὴ ζωὴ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στοὺς χρόνους τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς, 1520-1566*, Ἀθήνα 1984, σ. 243, Π. Κονόρτα, «Ἡ ὀθωμανικὴ κρίσις τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνα και τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο», *Τὰ Ἱστορικά*, 3 (1985), σσ. 47-48.

116. Φιλοπούλου Δεσούλλα, *δ.π.*, σσ. 280-81, 292-93· βρβλ. Κονόρτα, *δ.π.*, σσ. 51-52.

117. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη στὴν πρώτη παράγραφο τῆς μελέτης αὐτῆς, ἡ χριστιανικὴ

Ὡστόσο, ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ δείγματος αὐτοῦ ἀπὸ δημογραφικῆς πλευρᾶς προσκόπτει σὲ δύο κυρίως δυσκολίες: α') Τὴν ἀοριστία ὡς πρὸς τὸ φύλο καὶ ἰδίως ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν παιδιῶν ποῦ ὑποδηλώνονται μὲ τὴν τυποποιημένην καὶ συχνὰ χρησιμποιούμενη φράση ... *καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ*. β') Τὴν ἀβεβαιότητα ὡς πρὸς τὸ ἂν ὅλοι οἱ ἀναγραφόμενοι γονεῖς τῶν συνδρομητῶν (ἀρ. 4, 5, 9, 11, 13-15, 17, 18, 24-27, 30, 33, 36, 37, 42, 43, 45-51, 52/56, 57) συγκατοικοῦσαν μὲ τὰ παιδιά τους ἢ ζοῦσαν μακριὰ ἀπὸ τὴν Προύσα, ἐνδεχομένως στὸν τόπο καταγωγῆς τῶν συνδρομητῶν (γεγονὸς ποῦ δὲν ἐμπόδιζε βέβαια τὰ παιδιά τους νὰ τοὺς ἐγγράψουν στὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο)¹¹⁸. Τὸ δεύτερο αὐτὸ ἐνδεχόμενο φαίνεται πολὺ πιθανὸ γιὰ τοὺς γονεῖς τῶν «ξένων ραφτάδων» στὴν Προύσα, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ πρόσφατα ἐγκατεστημένους ἐκεῖ μετανάστες.

Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν τὴν πρώτην δυσχέρεια, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὴν ξεπεράσει ὑποθέτοντας ὅτι στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἢ στερεότυπη φράση ... *καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ* ὑποδηλώνει δύο παιδιά. Γιὰ νὰ καλυφθοῦν ὅμως καὶ οἱ λιγότερες μάλλον περιπτώσεις ὅπου ὑποδηλώνονται περισσότερα ἀπὸ δύο, δὲν θὰ ἦταν ἀθθαίρετο ἂν υἰοθετεῖτο ἓνας συντελεστής 2,5 γιὰ κάθε περίπτωση ἀόριστης μνείας τέκνων. Δὲν εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου εὐκόλο νὰ μετριάσθῃ ἡ ἀβεβαιότητα γιὰ τὸν τόπο διαμονῆς τῶν εἴκοσι ὀκτῶ ζευγαριῶν γονέων ποῦ σημειώθηκαν παραπάνω, γεγονός ποῦ ὑπονομεύει ἐκ προοιμίου κάθε προσπάθεια στατιστικῶν ὑπολογισμῶν¹¹⁹.

Ἐνα πάντως γενικὸ συμπέρασμα μπορεῖ νὰ συναχθῇ μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ ἀβέβαια αὐτὰ δεδομένα: ὅτι ὁ μέσος ἀριθμὸς ἀτόμων κατὰ «νοικοκυριὸν» ἦταν μικρὸς. Συγκεκριμένα, ἀκόμη κι ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὅλοι οἱ μνημονεύμενοι γονεῖς τῶν συνδρομητῶν κατοικοῦσαν στὴν Προύσα, προκύπτει ἓνα σύνολο διακοσίων περίπου ἀτόμων, τὸ ὅποιο διαιρούμενο μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν «νοικοκυριῶν» (57) μᾶς δίνει ἓνα δεῖκτη 3,5 ἀτόμων, δηλαδὴ πολὺ χαμηλὸ καὶ καθ' ἑαυτὸν καὶ σὲ σύγκριση μὲ ἀντίστοιχους δείκτες ἄλλων ἐλληνικῶν πληθυσμιακῶν δειγμάτων¹²⁰. Ὁ χαμηλὸς αὐτὸς

κοινότητα τῆς Προύσας περιλάμβανε 359 ἄτομα τὸ 1522, χίλια ὅμως περίπου τὸ 1576. Ἐπομένως τὸ 1565-67, ὅταν ἐπισκέφθησαν οἱ Ἄγιοταφίτες τὴν πόλη, ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος πρέπει νὰ ἦταν κάτι λιγότερο ἀπὸ χίλια.

118. Ἡ ὑπόπια ὅτι πρόκειται γιὰ γονεῖς πεθαμένους πρέπει μάλλον νὰ ἀποκλεισθῇ, γιατί σὲ τέτοιες περιπτώσεις — καὶ στὸ ἐκδιδόμενον τμήμα τοῦ καταστίχου (π.χ. ἀρ. 28) καὶ ἄλλου — ὁ Ἄγιοταφίτης καλὸγερὸς σημειώνει: «κεκοιμημένοι». Ἐξἄλλου, σὲ πολλὰς ἐγγραφὰς (ἀρ. 8, 10, 16, 23, 40, 44) μνημονεύεται μόνον ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς γονεῖς, προφανῶς αὐτὸς ποῦ ἐπιζῆ.

119. Οἱ δυσχέρειες ποῦ ἐπισημάνθησαν παραπάνω, ὅσον ἀφορᾷ τὴ δυνατότητα ἐκμεταλλεύσεως τῶν δημογραφικῶν δεδομένων τοῦ καταστίχου ποῦ ἀναφέρονται στὴν Προύσα, εἶναι πολὺ μικρότερες προκειμένου γιὰ ἐγγραφὰς ἀπὸ ἄλλες ἐλληνικὲς κοινότητες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἰδιαίτερα τῆς ἐνδοχώρας, ὅπου οἱ πληθυσμοὶ ἦσαν γηγενεῖς στὸ σύνολό τους σχεδόν.

120. Βλ. σχετικὰ δεδομένα στοῦ Β. Παναγιωτόπουλου, «Μέγεθος καὶ σύνθεση τῆς οἰκογέ-

δείκτης υποδηλώνει έναν πληθυσμό άποτελούμενο σε μεγάλο ποσοστό από πρόσφυγες ή μετανάστες, από άτομα δηλαδή χωρίς ή πάντως με όλιγομελείς οικογένειες, γεγονός που επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές.

IV. ΜΑΝΟΥΗΛ ΚΟΡΙΝΘΙΟΥ ΣΥΝΑΞΑΡΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΕΣ ΚΟΣΜΑ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΗ

Έκδίδονται με βάση τον αυτόγραφο κώδικα της μονής Ίβήρων 512· δέν σώζονται άλλωστε σε άλλο χειρόγραφο. Σε όρισμένα σημεία άποκαθίσταται ή στίξη. Προστέθηκαν επίσης, όπου χρειαζόταν, ύπογεγραμμένες, τις όποιες ό συγγραφάς κατά σύστημα παραλείπει.

Ένα-δυό όρθογραφικά λάθη διορθώνονται στο έπιτασσόμενο του κειμένου κριτικό ύπόμνημα.

Α'

- φ. 106^β *Του αυτού Μεγάλου Ῥήτορος προσόμοια και κανών εις τον άγιον μάρτυρα του Χριστου Κοσμάν, μαρτυρήσαντα εν Προύση τη προς Ὀλυμπον πεποιήκε δε ταυτα αξιώσει του παναγιωτάτου πατριάρχου κυρ Μαξίμου, του εκ Σερρών μετατεθέντος.*
- φ. 107 *Ὁ Κανών, ου ή άκροστιχίς· Κοσμάν λιγαίνω τó κλέος των μαρτύρων Μανουήλ...*
- φ. 110 *Ουτος εκ των της Τρίκκης υπήρχε μερών, έλθών δε κατόκησεν εν τη προς Ὀλυμπον Προύση. Γυναικι δε νομίμως συζυγείς και τον βίον μετά των εκείσε πιστών συνδιάγων εν ειρήνη υπό τινος έταιρικού διεβλήθη γυναίου, των εκ της Ἄγαρ, ως δήθεν προς την αυτης θρησκείαν έξυβρικός· και προς τον της πόλεως ήγεμόνα έλκυσθείς και πολλά υπ' αυτού καταναγκασθείς μεταβαλείν την ευσέβειαν, τουτο μèn θωπείαις, τουτο δ' άπειλαίς, και μη πεισθείς, άλλ' άπελέγξας αυτόν, ως εν τη πλάνη τυφλώττοντα, και τον Χριστόν Θεόν άληθινόν άνακηρύξας παρησία και αυτού προθύμως ύπεραποθανεϊν, ει δεήσει, μυριάκις δυσχυρισάμενος, έξέμνη τε τον ήγεμόνα και τους συν αυτώ. Ὅθεν και την κατ' αυτού θάττον έξήνεγκε ψήφον, πυρίκαυστον γενέσθαι άποφηνάμενος. Της ούν καμίνου εις /*
- φ. 110^β *τάχως εκκαείσης και του άγίου αυθαιρέτω γνώμη άπερχομένου συναντᾶ τις αυτώ των άπίστων και σπασάμενος άκινάκην νύττει κατά του στήθους· και τῷ της σφαγής έτι περιρροόμενον αίματι έναπέριψαν τη καμίνω, εν ή τον του μαρτυρίου στέφανον εκομίσατο.*

νειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», *Τά Ἱστορικά*, 1 (1983), σσ. 5-18, και του Ἰδίου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Ἀθήνα 1985, σσ. 27 κ.έ., 203 κ.έ.

B'

- φ. 142 Μανουήλ τοῦ Μεγάλου Ῥήτορος κανὼν εἰς τὸν ἅγιον τοῦ Χριστοῦ μάρτυρα Ἰωάννην ἐκ Προύσης τῆς πρὸς Ὀλυμπον ὄντα, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Ἄσμασιν Ἰωάννου ἄθλα θεοῦδεος αὐδῶ...
- φ. 145 Οὗτος ὄρητο μὲν ἐκ χάρου τινὸς τῶν ἀφελίῳ ἀνατολῶν, εὐγενῆς τὴν ψυχὴν κατὰ τὸν πάλαι Ἰώβ, εἰ καὶ μὴ τὸν ὄλβον τὸν κοσμικόν ἰσοτά/λαντος· φεύγων δὲ τὰ ἐκ τῶν ἐθνῶν ἐπισυμβαίνοντα
- φ. 145^β σκάνδαλα καὶ τοὺς ἐντεῦθεν τικτομένους κινδύνους ἐλθὼν κατόκησεν ἐν τῇ πρὸς Ὀλυμπον Προύση. Ἐπεὶ δ' ἦν πεπαιδευμένος τὰ ἱερὰ γράμματα, πρῶτον μὲν γυναικί συνεζύγη νομίμως, ἔπειτα διάκονος τῆς Προουσαίων ἁγίας γέγονεν ἐκκλησίας καὶ τῷ τοῦ λογοθέτου κατακοσμεῖται βαθμῷ. Τῆς οὖν συζύγου αὐτῷ τὸν τῆδε μεταμειψαμένης βίον ἐν τῷ τῆς ἡλικίας ἔτι ὧν ἀκμάζοντι πρὸς δεύτερον ἀπέειδε γάμον, τῆς διακονίας τὸ ἐνεργὸν ἀποθέμενος· καὶ ἦν αὐθις διάγων ἐν σωφροσύνῃ καὶ κοσμιότητι. Πλοῦτον δὲ ἐξ οἰκείων συναγχοῶς πόνων τοῖς δεομένοις φιλοτίμως ἐπήρκει καὶ τῇ τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίᾳ προθύμως συντρέχων ἦν. Τίς δὲ λόγος ἀρκούντως τὸν αὐτοῦ περὶ τῶν εὐσεβῶν δογμάτων διηγῆσαιτο ζῆλον; πρὸς δὲ τὸ ἄτυφον, τὸ κοινωνικὸν πρὸς/πάντας, τὸ συμπαθές, τὸ φιλεῦσπλαγχνον, τὸ φιλόξενον, τὸ χαρίεν, τὸ ἐπεικὲς καὶ μέτριον ἐν
- φ. 146 πᾶσιν αὐτοῦ, τὸ ἀόρητον, τὸ εἰς τάχος σὺν πολλῇ προθυμίᾳ τοῖς δεομένοις ἐπαρκεῖν, τὸ χήραιοι τε καὶ ὄρφανοῖς πολυτρόπως χεῖρα βοηθείας ὀρέγειν ἐκ τῶν ἐνότων αὐτῷ, καὶ μάλιστα τοῖς περὶ τὴν εὐσέβειαν ὑπὸ τῶν ἀντικαθισταμένων ἐθνῶν κινδυνεύουσιν, ὧν καὶ πολλοὺς εἵνεκα καὶ διαφόρους πειρασμοὺς καὶ δημεύσεις ὑπέστη;
- 25 Ταῦτά τοι τὰ κατὰ Θεὸν τοῦ ἁγίου διαβήματα μὴ φέρων ὁ τοῖς ἀγαθοῖς ἀεὶ βασκαίνων διάβολος, εἰς φθόνον καὶ ἐπιβουλήν αὐτοῦ τινὰς τῶν ἐθνικῶν διεγείρει, ἀμέλει καὶ συκοφαντίας κατ' αὐτοῦ ἀναπλάττουσι καὶ πρὸς φιλονεικίαν καὶ ἔριν ὑποούλως περὶ τῆς
- φ. 146^β σφῶν αὐτῶν παροτρύνουσι θρησκείας. / Ὅ δέ, ζῆλον ἔχων περὶ τῆς
- 30 ἀληθείας διάπυρον, τὴν τοιαύτην τῆς ἔριδος ἀνάπλασιν ὡς προσάντη τοῦ ὄντος ἐξελέγχει γενναίως καὶ τὸν Χριστὸν Θεὸν ἀληθινὸν ἀνακηρύττει τοῦ σύμπαντος· καὶ κρατηθεὶς εὐθὺς ὑπ' αὐτῶν μαστίζεται σφοδρῶς καὶ ἀπὸ τῶν τριχῶν βιαίως καθέλκεται μέχρι τοῦ τῆς πόλεως ἐπάργου, οὐπερ ἐνώπιον στάντες πολλὰ κατεβόησαν ὡς οὐ-
- 35 τὸσιν ὁ ἀνήρ τὴν μὲν ἰδίαν ὑπερυψῶν τυγχάνει θρησκείαν, τὴν δ' ἡμετέραν εἰς οὐδὲν λογίζεται. Ὁ ἔπαρχος δὲ ταῦτ' ἀκούσας τῷ αὐτοκράτορι παραπέμπει μετὰ τῶν αὐτοῦ κατηγορῶν γραφῇ τὰ κατ' αὐτὸν εἰς πλάτος ἐκθέμενος. Ἐπεὶ δὲ παραστάντα τὸν ἅγιον ὁ κρατῶν ἴδοι πολλοῖς ἐπιχειρήμασιν ἐπειρᾶτο τοῦτο μὲν θωπείαις, τοῦτο
- 40 δὲ ἀπειλαῖς ὑποποιήσασθαι, ὁ δὲ πύργος ἦν ἀτεχνῶς ἀκατάβλητος
- φ. 147 καὶ σιδηρέα τις ψυχὴ, μήτε κολακείαις ὑπαγόμενος μήτε ἀπειλαῖς

κατασειόμενος ὥστε ἀπὸ τῆς εἰς Χριστὸν μεταβῆναι πίστεως. Ὅθεν τὸ ἀμετάβλητον αὐτοῦ ὁ κρατῶν κατανοήσας καὶ τὸ μεταπεισαι αὐτὸν ἀπαγορεύσας τὴν κατ' αὐτοῦ ψῆφον ἐξήνεγκε πυρίκαυστον
 45 γενέσθαι ἀποφηνάμενος· καὶ παραλαβόντες αὐτὸν οἱ δήμιοι ἐξάγουσιν ἕξω που εἰς τι δένδρον, ἔτυχε γὰρ τῆνικαῦτα σκηνοῦμενος ἐν τινι τῶν περὶ Θράκην πεδίων, ὅπερ δὴ δένδρον στελέχῃ ἐνὶ κάτωθεν ἐνιζόμενον εἰς τρεῖς ἄνω διμερίζετο κλάδους, οἰκονομικῶς, οἶμαι, τῆ θείᾳ εὐρεθὲν οὕτω προνοίᾳ, τὸ ἐν δήπου καὶ τρισσὸν τῆς μιᾶς
 50 θεότητος ὑποδηλῶν, ὑπὲρ ἧς ὁ ἅγιος μέχρις αἵματος ἠγωνίσαστο· καὶ τοίνυν ἐν αὐτῷ δῆσαντες περιάπτουσι πῦρ τοῦ μετρίου βραχύτερον,
 φ. 147^β ἵνα κατ' ὀλίγον / φλεγόμενος μεταβληθεῖ ὑπενόους τῇ τοιαύτῃ τιμωρίᾳ ἣ μόνων ἀμετάβλητος τὸ τοῦ θανάτου τέλος ὀδυνηρότερον σχοίῃ τῷ μήκει· ἀμέλει τοι καὶ ἐν μιᾷ ὄλη τριώρῳ κατολίγον καιόμενος καὶ προσευχόμενος τῷ Θεῷ τὸ πνεῦμα παρέδωκεν.

3 ἄλλα 38 ἐκθέμενος: ἀρχικὰ εἶχε γραφῆ ἐκθεῖς 50 ὑποδηλοῦν.

Ὁ συντάκτης τῶν δύο συναξαρίων Μανουὴλ Κορίνθιος († 1530/31) δὲν ἦταν μόνο γόνιμος καὶ δόκιμος συνθέτης λειτουργικῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ γενικότερα συγγραφέας σημαντικότετος καὶ μάλιστα ὁ πρῶτος χρονικὰ ἄξι-
 ος λόγου μεταβυζαντινὸς λόγιος ποῦ ἔδρασε στὴν τουρκοκρατούμενη Ἄνα-
 τολή. Ὁ κώδικας τῆς μονῆς Ἰβήρων 512, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκδίδονται τὰ δύο συναξάρια, περιέχει ἀποκλειστικὰ ἔργα δικά του καὶ εἶναι σχεδὸν στὸ σύνολο τοῦ αὐτόγραφου¹²¹. Τὰ δύο συναξάρια —δὲν εἶναι γραμμένα στὸν κώδικα μὲ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα— δὲν εἶναι αὐτοτελῆ κείμενα· ἀποτελοῦν μέρη τῶν δύο ἀντιστοιχῶν κανόνων ποῦ συνέταξε ὁ Μανουὴλ Κορίνθιος γιὰ τοὺς νεομάρτυρες Κοσμὰ καὶ Ἰωάννη. Ἐπειδὴ ὁμως οἱ δύο κανόνες ἀφενὸς εἶναι σχετικὰ ἐκτενεῖς (φφ. 106β-112 καὶ 142-150β ἀντιστοιχῶς) καὶ ἀφετέρου δὲν περιέχουν παρὰ ἐλάχιστα ἱστορικὰ στοιχεῖα —ποῦ σημειώνονται παρακάτω—, περιορίστηκα στὴν ἔκδοση τῶν δύο συναξαρίων μόνο, πού, ὡς συνήθως, παρεμβάλλονται μετὰ τὴν ἕκτη ὥδή.

121. X. Γ. Πατρῖνέλη, «Οἱ Μεγάλοι Ρήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλισιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, 16 (1962), σσ. 17-38, τοῦ ἴδιου, «Δύο ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου», *Πελοποννησιακά*, 8 (1971), σσ. 137-146, Α. Βρανούση, «Les "Conseils" attribués au prince Neagoe (1512-1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec», *Actes du IIe Congrès Intern. des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. 4, Ἀθήνα 1978, σσ. 377-87, καὶ Δημ. Ζ. Σοφianoῦ, «Ὁ νεομάρτυρας Μιχαὴλ Μαυροειδῆς ὁ Ἀδριανουπολίτης. Ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ Μεγάλου Ρήτορος Μανουὴλ Κορίνθιου κ.ἀ.», *Θεολογία*, 54 (1983), σσ. 779-816, καὶ τόμ. 55 (1984), σσ. 237-56, 434-58, 739-71, καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθήνα 1984.

Και ὅσον ἀφορᾷ μὲν τὸν νεομάρτυρα Κοσμά, τὸν *ἐκ τῶν τῆς Τρίκκης μερῶν* καταγόμενο καὶ *ἐν Προύσῃ μαρτυρήσαντα*, ὁ χρόνος τῆς ζωῆς καὶ τοῦ μαρτυρίου του μπορεῖ νὰ προσδιοριστῆ γενικὰ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα, ἀφοῦ, ὅπως δηλώνεται στὸν τίτλο τοῦ κανόνα, ὁ Μανουὴλ Κορίνθιος τὸν συνέθεσε *ἀξιώσει τοῦ παναγιωτάτου πατριάρχου κυρ Μαξίμου τοῦ ἐκ Σερρών μετατεθέντος*, δηλαδή τοῦ Μαξίμου Δ', ποῦ πατριάρχευσε ἀπὸ τὸ 1491 ὡς τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1497. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ποικίλα λειτουργικὰ καὶ ἄλλα κείμενα (ἀκολουθίες, ἐγκώμια, κανόνες, μαρτυρολογία κλπ.) ποῦ ἀναφέρονται σὲ νεομάρτυρες γράφονταν συνήθως ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐντύπωση τῶν σχετικῶν γεγονότων ἢ πάντως ὄχι πολὺ μετὰ τὸν χρόνο τοῦ μαρτυρίου τους, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Κοσμᾶς μαρτύρησε τὴν τελευταία ἢ τὸ πολὺ τὴν προτελευταία δεκαετία τοῦ 15ου αἰώνα.

Τὸ συναξάρι τοῦ Κοσμά εἶναι σύντομο καὶ δὲν μᾶς δίνει ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ του πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Κοσμᾶς εἶχε ἔρθει στὴν Προῦσα ἀπὸ κάποιο χωριὸ τῶν Τρικάλων καὶ ὅτι ἦταν ἐγγαμος. Σχετικὰ μὲ τὴ σύζυγό του, σὲ κάποιο τροπάρι τοῦ κανόνα παρέχεται ἡ πρόσθετη πληροφορία ὅτι αὐτὴ εἶχε ἀνιταχθῆ στὴν ἀπόφαση τοῦ ἀνδρα τῆς νὰ φθάσει ὡς τὸ μαρτύριο, *ὁ κλεινὸς δὲ νῦν Κοσμάς, τῆ τῆς συνεύου βουλῆ μὴ ὑπέιξας, ζωῆς κατηξιώται* (φ. 108).

Ὁ Μανουὴλ Κορίνθιος συνέθεσε τὸν κανόνα στὸν Κοσμά γιὰ νὰ τιμηθῆ καὶ νὰ τιμᾶται ἐφεξῆς ἡ μνήμη του ἀπὸ τὴ μικρὴ χριστιανικὴ κοινωνία τῆς Προύσας κατὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ μαρτυρίου του. "Ὅτι ὁ κανόνας προοριζόταν γιὰ τοπικὴ λειτουργικὴ χρῆση φαίνεται ἀπὸ τὶς ποικίλες ἐνδείξεις καὶ φράσεις ποῦ περιέχει, ὅπως: *Ὡς φαιδρὰ νῦν ἐπέστη ἡ θεία μνήμη σου...* (φ. 111)· καὶ παρακάτω: *Μεγαλύνει ὑμνοῦσα Χριστὸν τὸν Κύριον Προουσαῶν ἡ πόλις ἐν τῇ ἀθλήσει σου καὶ πρεσβευτὴν πρὸς αὐτὸν νῦν προβάλλεται ρυσθῆναι τυράννων κακώσεως ἐν τάχει* (φ. 111β). Ὁ τελευταῖος ὑπαινιγμὸς, ποῦ ὑποδηλώνει τὶς μύχιες προσδοκίες —ἢ αὐταπάτες— τοῦ συγγραφέα —καὶ πιθανῶς καὶ ἄλλων—, εἶναι γιὰ τὴν πρωιμότητά του ἀξιοσημείωτος¹²².

Ἐκτενέστερο καὶ πλουσιότερο σὲ λεπτομέρειες εἶναι τὸ συναξάρι τοῦ νεομάρτυρα Ἰωάννη. Ὁ χρόνος τοῦ μαρτυρίου του δὲν δηλώνεται κι ἐδῶ, δηλώνεται ὅμως ἡ ἡμερομηνία: 9 Ὀκτωβρίου, στοιχεῖο ἀπαραίτητο προκειμένου νὰ ἐνταχθῆ ἡ ἑορτὴ τῆς μνήμης του στὸ τοπικὸ ἐορτολόγιο τῆς ἐκκλησίας τῆς Προύσας. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει ἀκόμη νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ σύνθεση τοῦ κανόνα στὸν νεομάρτυρα Ἰωάννη ἔγινε σὲ χρόνον ποῦ δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὰ σχετικὰ γεγονότα, τουλάχιστον ὄχι τόσο ποῦ νὰ

122. Γιὰ τὶς ἐναλλαγὲς ἀπελευθερωτικῶν προσδοκιῶν καὶ ἀπογοητεύσεων τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ λίγο ἀργότερα βλ. X. Γ. Πατρινέλη, *Συμβιβασμοὶ καὶ προσδοκίες. Οἱ ἡγετικὲς ομάδες τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας ἀπέναντι στὸ ἔθνικὸ πρόβλημα* (πανεπιστημιακὰ μαθήματα), Θεσσαλονικὴ 1988.

Κώδ. Μονῆς Ἰβήρων 512, φ. 175β: Δεῖγμα τῆς γραφῆς τοῦ Μανουῆλ Κορινθίου καὶ σκαρίφημα, πιθανῶς μεταγενέστερο, ποὺ παριστάνει ἔφιππο Τούρκο τῆ στιγμῇ ποὺ διαπερνᾷ μὲ τὸ κοντάρι του τὸν λαιμὸ κάποιου νεομάρτυρα, ὁ ὁποῖος κρατᾷ ἤδη στὸ δεξιὸ του χέρι τὸν στέφανο τοῦ μαρτυρίου.

έχει ξεχαστή στο μεταξύ ή ημερομηνία του μαρτυρίου του, όπως είχε ξεχαστή, καθώς φαίνεται, ο άκριβης τόπος της καταγωγής του. Έπειδή δε ο κώδικας της μονής Ίβήρων 512 γράφτηκε πρὸς τὸ τέλος τῆς μακρᾶς ζωῆς τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου (δρᾶ 1480-1530/31), γύρω στὸ 1520, περιέχει ὅμως καὶ νεανικά του ἔργα, μπορούμε —χονδρικά ἔστω— νὰ ὀρίσουμε τὸν χρόνον τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννη στὰ τέλη τοῦ 15ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα.

Ἀξιοσημείωτες εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ συναξαρίου ὅτι ὁ Ἰωάννης ἦταν *παιδευμένος τὰ ἱερά γράμματα*, ὅτι ἀπέκτησε σημαντικὴ περιουσία στὴν Προύσα —ἄγνωστο τί ἐπαγγελλόμενος— καὶ πρὸ παντὸς ὅτι δικάστηκε τελικά καὶ καταδικάστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν σουλτάνο, ποὺ στρατοπέδευε τότε στὴ Θράκη. Ἀνάλογες περιπτώσεις παραπομπῆς σὲ δίκη καὶ καταδίκης νεομαρτύρων ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν σουλτάνο εἶναι σπάνιες. Ἀλλὰ ἡ πιὸ ἐντυπωσιακὴ εἶδηση τοῦ συναξαρίου εἶναι ὅτι ὁ Ἰωάννης, χειροτονημένος διάκονος ἤδη, ἐγκατέλειψε τὶς τάξεις τοῦ κλήρου μετὰ τὸν θάνατο τῆς συζύγου του καὶ αὐτοαποσηματίσθηκε γιὰ νὰ μπορέσει νὰ συνάψει δεύτερο γάμο. Ὡστόσο, ἡ τολμηρὴ αὐτὴ ἐνέργειά του ὄχι μόνο δὲν τὸν ἔκανε, καθὼς φαίνεται, λιγότερο ἀποδεκτὸ ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ κοινὴνία τῆς Προύσας, ἀλλὰ καὶ δὲν ἀποτέλεσε κώλυμα γιὰ τὴ μετέπειτα ἀγιοποίησή του¹²³.

Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ νεομάρτυρα Κοσμᾶ, ὁ κανόνας γιὰ τὸν Ἰωάννη προοριζόταν γιὰ λειτουργικὴ χρῆση ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Προύσας κατὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ μαρτυρίου του. Σὲ τροπάρια τοῦ κανόνα συναντᾶμε π.χ. στίχους, ὅπως: *Ὁ δῆμος εὐφράνθητι τῶν Προυσαῶν σήμερον...* (φ. 144) καὶ παρακάτω: *Προυσαῶν σήμερον ἐευφρανείσθω ἡ κλεινὴ ὁμήγυρις...* (φ. 144β).

V. ΔΥΟ ΓΡΑΜΜΑΤΑ «ΣΤΟΝ ΣΤΑΘΗΝ ΤΟΝ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΥΣΑ», 1565

Ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν κώδικα Vatic. gr. 2124, φφ. 157 καὶ 158 (ἀρ. 138 καὶ 139), ὅπου καὶ τὰ δύο σώζονται στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση.

Α') Τὸ πρῶτο γράμμα (φ. 157, ἀρ. 138) ἔχει γραφτῆ ἀπὸ δύο χέρια. Μὲ τὸ πρῶτο χέρι γράφτηκε τὸ κύριο μέρος τοῦ γράμματος (στ. 1-24) καὶ μὲ τὸ δεύτερο οἱ δύο τελευταῖες παράγραφοι (στ. 25-35). Στὴν πίσω —ἐξωτερικὴ— ὄψη τοῦ φύλλου ἔχουν γραφτῆ —ἀντὶ τῆς διευθύνσεως τοῦ ἀποδέκτη— οἱ ἐξῆς ὁδηγίες: Μὲ τὸ πρῶτο χέρι: « *Ἰ Δοθήτω στάς χεῖρας, στόν Μανού/σον τόν Προβατάρη στήν ἀ/γίαν Ἄνα στόν Ἀγγώνα καί να/τό στήλη στήν Ῥώμην τήν πρεσ/βυτέρα, στόν Στάθην τόν/Καραμανλῆ. καί εἶ τις τό/παγέ-*

123. Κατὰ τοὺς πατέρες τῆς ἐκκλησίας, τὸ μαρτύριο ἔχει τὴν ἴδια ἐξιλωτικὴ ἰσχύ μὲ τὸ βάπτισμα: βλ. X. Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ*, Ἀθήνα 1907, σ. 326.

νει στα χερίά του θέλει / Έχει μέγα συχώριο». Μὲ τὸ δεύτερο χέρι: « † Δωθήτω ὁ γραφή στὸν Ἄγκονα, στὴν ἐκκλη/σίαν τοῦ Ἄγγονος, νά τὴν πέσουν εἰς τα χέρ/ρα του μισερ Μανούσου Προβατάρη, / ηστιὴν παλαιάν Ρώμην, καὶ ἐκεῖνος να την/δόσει τοῦ Στάθη τοῦ Καραμανλή απο την Πρού/σα. καὶ ντίς το παγένη στα χέρ<ια> του να το/ημπάσι ω Θεός ὕστην παραδίσων». Ἐνα τρίτο χέρι πρόσθεσε —ὅταν προφανῶς τὸ γράμμα εἶχε φτάσει στὴν Ἰταλία— τὴν ἐξῆς ἔνδειξη: «Data in mano mr Manuso Provatari/in Sta Ana in Anchona et qui dara/recapito ala pr(esen)te l(ete)ra sara grato/ap(res)so a Dio [.....] a la p(rese)nte l(ete)ra/a Roma Estatios o Caramanis».

Β') Τὸ δεύτερο γράμμα (φ. 158, ἀρ. 139) ἔχει γραφτῆ με χέρι διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ πρώτου γράμματος. Στὴν πίσω —ἐξωτερικὴ— ὄψη τοῦ φύλλου, με τὸ ἴδιο χέρι, ἡ ἔνδειξη: «† Ἀπὸ Προύσης. / † Νά δοθῆ εἰς τὴν Ἄγγωνα, εἰς τὴν ἁγίαν Ἄννα, εἰς τὴν ἐκκλησίαν· / νά δοθῆ εἰς χεῖρας τοῦ ἱερέως ὁποῦ τὴν ψάλλει. καὶ / σέ παρακαλοῦμεν, δέσποτα, νά συνδράμης, νά σω/θείς ἐν Κυρίῳ, νά τὴν ἀποστήλης με ἄνθρωπον καλόν εἰς / τὴν παλαιάν Ῥώμην, εἰς τοῦ μισέρ Μανούσου τὰς χεῖρας, τοῦ / Προβατάρη· καὶ ἐκεῖνος να τὸ δώσει τοῦ Στάθη τοῦ Καραμανλή / ἀπὸ Μπροῦσα».

Τὰ κείμενα παρατίθενται σὲ διπλωματικὴ ἔκδοση, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ πρωτότυπα ἔγγραφα. Ρυθμίστηκε μόνο ἡ στίξις καὶ κεφαλαιογραφήθηκαν τὰ ἀρχικὰ τῶν κυρίων ὀνομάτων. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα διορθώνονται ἡ ἐξηγούνται μόνο οἱ λέξεις ἐκεῖνες τοῦ κειμένου ποῦ ἐξαιτίας τῆς ἐσφαλμένης γραφῆς τῶν εἶναι ἀκατανόητες ἢ ἐπιδεκτικὲς παρερμηνείας.

Α'

† Ἠγείες καὶ χερετίματα ἀπὸ τὴν γυναῖκα σου τὴν Σεβαστῆ καὶ ἀπὸ τὸν ἀδελφόν σου τὸν Γιάνη /² εἰς σε σένα, ἀδελφέ Στάθη ἀπὸ τὴν Προύσα, ὁ Καραμανλῆς. Ὁ ἀδελφός σου ὁ Γιάνης τό σπίτι /³ ὁποῦ ἐκάθοτοαν ἐξέβην ἀπὸ τοῦ Μοτουνόγλου τὰ σπίτια καὶ ἐπίγεν εἰς τὸ ἐδικό σου τό σπίτι καὶ κοιτά/⁴ζη τὰ παιδιά σου καὶ τὴν φαμίλιαν σου· καὶ τὰ παιδιά σου ἔγυναν τρανά καὶ δέν εἰπορῶ να τὰ κάμω /⁵ ζάπτη, ὅτι κλέγουν καὶ γυρέβουσι σε με πόνους καὶ δάκρυα πολλά. καὶ ἀπὸ τὸν κυρίτζη τὸν Κοστῆ να ξέ/⁶ρης δέν ἔχει διάφορον ἢ φαμίλια σου, μόνον πάλε ὁ Γιάνης ὁ ἀδελφός σου κοιτάζη καὶ τὰ παιδιά σου καὶ τὴν /⁷ φαμίλιαν σου καὶ δέν ἔχει τί να κάμη τοῦ λόγου του· καὶ να ἤξερεν τό πῶς θέλης ἔλθῃ ὁ ἀδελφός σου, /⁸ τό παιδί του ἤθελεν κάμη κουρμπάνη, ἀν ἤρχονταν ἀπὸ τό χέρι του, τόσον σε διψᾷ ἡ καρδιά του. καὶ ἀπὸ /⁹ τὰ κουτάβια ὁποῦ σε πῆραζαν ἤσασέν τους καὶ τίποτες ἔνοια να μὴν ἔχεις. καὶ ἐγύρου, ἀδελφέ, καὶ πῖσε /¹⁰ καλά καὶ ἔλα καλά να ἔλθῃς στα παιδιά σου, ὅτι κλαίουν νυχτῶς καὶ ἡμερῶς διατε σένα. καὶ ἀν ἤσουν σιμᾶ /¹¹ πούπετα, ὅσάν στην Σαλονίκι ἢ καὶ μακρίτερα, ἤθελα σικοθῆ να ἔλθω ζητῶντας, ἀμῆ τόσον τόπον /¹² πῶς να ἔλθω, ὁποῦ δέν ἔχω τό ποῦ ναφίκω τὰ παιδιά σου καὶ τὴν φαμίλια σου; ἀλλά οὐδέ ξέρω τό ποῦ /¹³ να περπατῶ να σε γυρέβω. καὶ συλογίσου τὴν ψυχὴν σου, να συκοθῆς νάλθης να μὴν σε εὔρη

τό κρί¹⁴μα τῶν παιδίων σου καί τῆς φαμίλια σου καί τό ἐδικό μου. καί ἡ γαινεά σου ὅλοι τό ἐχάρικαν τό ¹⁵ πῶς ἦλθεν ἡ γραφή σου. καί ἀπό ταῖς τρεῖς γραφαῖς ὅπου ἔστηλες μόνον ἡ στερινή ἡ γραφή ἦλθεν ¹⁶ καί ὁ κόσμος ἐθαύμασεν στή τόπον ἐπήγες καί ἀποκούπισες. καί ἄλλον ὄχι καί ὁ Θεός μετα σοῦ.

¹⁷ † Καί ἡ γραφή σου ἦλθεν Σεπτεβρίω εἰς τάς δύο· ἔγραψαμε το καί τό χαρτί ὅπου σε στέλνομεν τήν ἡμέρα ὁ ¹⁸ πού ἦλθεν τό χαρτί σου, ἀφξε´.

¹⁹ † Ἄλο γίνωσκε, ἀδελφέ κύρ Στάθη, ὅτι ὁ κουπάρος σου ὁ Θωμᾶς ἐπέθανεν καί σύ νάσε καλά. καί ὁ ²⁰ πτωχός ὁ Γιάνης ὁ ἀδελφός σου μόνον ἐσένα ἔχει καί σύ αὐτόν. καί ὁ Σοφιανός, ὁ υἱός σου, σε παρα²¹καλῆ πολά να συκοθηῆ να ἔλθης, ὅτι καί δέν ἔλθης, νά ξέρης εἰς σε κείνον τόν κόσμον στράτα δέν ²² θέλης εὔρη να πᾶς.

²³ † Ἄλο να ξέρεις, ἀδελφέ, μη πλανηθῆς καί στύλης ἄσπρα ἢ πολά ἢ ὀλίγα, ὅτι τά ἔχεις χαμένα, ἄ τα στήλης ²⁴ καί δέν μᾶς τα θέλουν φέρει, μόνον ὅταν ἔλθης ἐσύ τά θέλης φέρει.

²⁵ † Καί αν εναι καί κοπιάσις καί ερθης, στάσου στην Καλίπολι καί στήλε ἡψηλῆ γραφήν να ελθῶ να ενοθούμεν υ διῶ ²⁶ [να σταθοῦμεν μαζύ ευθου να ερθούμεν, αν εναι καί σου ἀρέσι ω κοσμος αυτοναι] ²⁷ ἄν θέλης να σταθοῦμεν ἐδῶ, καλό, α δεν θελής να σταθοῦμεν ἐδὸ καί σου ἀρέσι ὁ τόπος αὐτόνε, ²⁸ να πάρῆς καί εσι τήν φαμελήαν σου καί ἐγῶ να ερθούμεν αὐτοῦ.

²⁹ † Ὑ δε καί δεν σου βωλέσι να ερθῆς, να δώσις βεβέω γράμα ³⁰ να μας φέρουν καί να γράψης τοῦ πατρός μας το ἄνομα ³¹ καί τῆς μητε<ρ>ας μας καί ὅλα τα σιμάδια, ὅτι διῶ φλουρία ἐβα³²λα αμανατη να τα παρη ω Ευρεος, σαν μου φέρει τήν γραφήν ³³ σου· και γηα ταυτό γηρέβο τα σιμαδια, να μην με γελάσουν ³⁴ υ Ευρέυ και φερουνε μας ψευτηκι γραφήν. αμι ας ³⁵ μα<ς> λήπουν η γραφες σου καί κόπιασε ἀτό σου, αν αγαπας τόν Θεόν.

9 πίσε = ποι(η)σε 25 ἡψηλῆ = ψηλῆ 26 ευθου = εὔτοῦ 26 ὀλόκληρος ὁ στίχος ἔχει διαγραφῆ
29 Ὑ = εἰ 32 Ευρέος = Ἐβραῖος.

B´

† Ὑγίες καί χαιρετίσματα ἀπό ἐμένα τόν Ἰωάννη εἰς τόν ἀδελφῶ μου τόν Στάθη καί ἀπό τήν γυναίκα σου καί ἀπό τα παιδιά σου πολλά χαιρετίσματα. ² Καί νά ἤξευρης τα παιδιά σου κλαίουσιν νύκτα καί ἡμέρα, καί ὁ Σοφιανός, καί ἰδές τόν Θεόν πού μένει καί ἔπαρε καί ἔλα εἰς τά παιδιά σου. καί ³ ἐγῶ ὁ ἀδελφός σου τά περιβλέπω τά παιδιά καί ὁ κουμπάρος σου ὁ Θωμᾶς ἀπόθανεν. καί ἐγῶ ἔως τόρα ἐδυνόμουν καί ἀπόβλεπα ⁴ τά παιδιά σου, τόρα δέν δύνομαι, μόνον κάμε να ἔλθης. καί διά τά σκηλιά τούς Τούρκους τίποτες μήδέν φοβᾶσαι· ἀπόβγαλά τα καί ἐψῶ⁵φησαν πολλοί ἀπαύτους. καί ἄν δέν ἐρθῆς ἐδῶ εἰς τήν Μπρούσα, ἔλα εἰς τήν Καλίπολι νά σε ἀπολαύσωμεν, <ἦ> εἰς τήν Μπόλη. καί μηνυσέ μας νά ἐπάρο τό παι⁶δί σου νά ἐρθῶ νά σε ἰδῶ. ἢ δέ καί σε ἀρέσει τίποτες ὁ κόσμος αὐτοῦ καί ἦναι καλός, ἔλα καί ἔπαρε τήν

φαμελία σου και τό παιδι σου τόν Σο/⁷φιανό, ὅτι ἐδῶ ἦναι Τουρκιά και νά μηδέν τό ἀλοπιστήσουν. και ἄλλον οὐχί, και ὁ Θεός μετα σένα. και ἐσύ μᾶς ἀπέστειλες γραφές /⁸ τέσσαρες, και ἀπό τέσ τέσσαρες ἦρθε μία γραφή εἰς τάς χείρας μας και ὡσαν τό ἤκουσαν ἡ γιτώνη σου και ἐμεῖς, ἐθαυμάστημαν εἰς τί τόπον /⁹ ἐκατήντησες, και ἐμεῖς σε ἤχαμεν διό ἀπεθαμένον. και ὡσαν ἦρθεν ἡ γραφή, ὄλλοι ἐχάρηκαν. και μή θαρῆς ὅτι ὁ γυναικαδελφός/¹⁰ σου ὁ Κωστής ἀποβλέπει τήν γυναίκα σου, ἀμή ἐκεῖνος ὀλότελα δέν τούς κιτάζει, ἀμή ἐγώ ἂν ἐλιπα, ἦταν χαϊμένοι. και νά κάμης ὁ τι/¹¹ κάμης νά ἐρθης. και ἐσύ ἤξεύρης ὅτι ἄλλον ἀδελφόν δέν ἐχω ἐξώ ἀπό σένα· και ἂν ἀποθάνω, δέν λύνομαι ἀπό τόν καμόν τόν ἐδικῶ σου.

/¹² Να δωθῆ εἰς τόν Ἄγγωνα, εἰς τήν ἀγίαν Ἄννα, εἰς τόν ἱερέα ὁποῦ τήν ψάλλει· και παρακαλοῦμεν τήν ἀγιωσύνην σου, δέσποτά μου, νά τό ἀποστήλης εἰς τήν παλαιάν /¹³ Ρώμη νά δωθῆ εἰς τοῦ μισέρ Μανούσου τοῦ Προβατάρη και ἐκεῖνος θέλει εὔρη τόν Στάθη τόν Καραμανή ἀπό τήν Μπρούσα.

6 ἦ = εἰ 11 καμόν = καημόν.

Ὁ ἐλληνικός βατικανός κώδικας 2124, ἀπό τόν ὁποῖον ἐκδίδονται τὰ δύο γράμματα, εἶναι στήν πραγματικότητα δέσμη με 165 ἐπιστολές, ὄλες σχεδόν πρωτότυπες και γραμμένες στήν ἐλληνική. Ἄποστολεῖς τῶν γραμμάτων αὐτῶν εἶναι ἀποκλειστικά σχεδόν Ἑλληνες, λόγιοι, κληρικοί, σπουδαστές ἢ ἀπλοὶ ἰδιῶτες, παραληπτές δέ ὁ πάπας Γρηγόριος ΙΓ' (1572-1585), ὁ καρδινάλιος Σιρλέτος († 1585), ὁ Κρητικός λόγιος Μανουήλ Προβατάρης (31 ἐπιστολῶν) και διάφοροι ἄλλοι ἐπιφανεῖς ἢ ὄσημοι Ἴταλοὶ και Ἑλληνες¹²⁴.

Τὰ δύο γράμματα ποῦ ἐκδίδονται παραπάνω περισώθηκαν προφανῶς ἀπό τόν «Γραφέα» τότε (1556-1571) τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης Μανουήλ Προβατάρη¹²⁵, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα με τίς ἀναγραφόμενες και στά δύο γράμματα ὁδηγίες, ἦταν ἐκεῖνος ποῦ θά τὰ παραλάμβανε ἀπό τόν ἐφημέριο τῆς Ἁγίας Ἄννας στήν Ἀγκώνα¹²⁶ γιά νά τὰ ἐπιδώσει στόν τελικό ἀποδέκτη. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ γράμματα δέν ἐφθασαν ποτέ στά χέρια τοῦ Στάθη τοῦ Καραμαν-

124. Γιά τόν κώδικα βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, «Ἐπιστολαὶ Ἑλλήνων πρὸς τόν πάπαν Γρηγόριον ΙΓ' (1572-1585) και τόν καρδινάλιον Σιρλέτον († 1585) ἐκ τοῦ ἐλληνικοῦ βατικανοῦ κώδικου 2124», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, 17 (1967), σσ. 45 κ.ἐ.

125. Paul Crétois, «Un Crétois scriptor de la Bibliothèque Vaticane: Emmanuel Provataris», *Κρητικὰ Χρονικά*, 15-16 (1963), σσ. 84-96. Τοῦ Ἰδίου, «Les manuscrits copiés par Emmanuel Provataris (1546-1570). Essai d'étude codicologique», *Mélanges Eugène Tisserant*, 4 (= *Studi e Testi*, 236), Βατικανό 1964, σσ. 173 κ.ἐ.

126. Ἡ Ἀγκώνα ἦταν τὸ κύριο λιμάνι εἰσόδου στήν Ἰταλία γιά ὄσους ταξίδευαν ἀπό τήν Ἀνατολή στή Ρώμη. Εἶχε ἀκμαία τότε ἐλληνική παροικία, με ἐνοριακό ναὸ τήν Ἁγία Ἄννα. Καθὼς ὄμως οἱ ἐφημέριοι ἦσαν μάλλον περστικοὶ και ἄλλαζαν συχνά (Ἀναστάσιος Πόρφυρος, 1553-54, Ἰωάννης Ναθαναήλ, 1573-74, Ἰωάννης Εὐριπίωτης, 1583-85), δέν εἶναι γνωστὸ ποῖός ἦταν ὁ ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τὸ 1565.

λῆ, εἴτε γιατί εἶχε φύγει στὸ μεταξύ ἀπὸ τῆ Ρώμης εἴτε γιατί τὸν εἶχε ἤδη προλάβει ὁ θάνατος.

Τὰ δύο γράμματα ἔχουν οὐσιαστικά τὸ ἴδιο περιεχόμενο, μολοντί διαφέρουν ἀρκετὰ στὴ φραστικὴ τους διατύπωση. Τὸ πρῶτο εἶναι ἀναλυτικότερο, ἀφοῦ καὶ σὲ ἔκταση εἶναι διπλάσιο ἀπὸ τὸ δεύτερο. Εἶναι φανερὸ ἐξάλλου ὅτι τὸ δεύτερο γράμμα γράφτηκε συγχρόνως σχεδὸν μὲ τὸ πρῶτο καὶ εἶχε χαρακτῆρα ἐφεδρικό: νὰ ἀντικαταστήσει τὸ πρῶτο σὲ περίπτωσι πού αὐτὸ θὰ χανόταν στὸ δρόμο. Τὴν ἴδια μέθοδο ἄλλωστε εἶχε ἀκολουθήσει, φαίνεται, καὶ ὁ Στάθης ὁ Καραμανλῆς, στέλλοντας στοὺς δικούς του στὴν Προύσα τρία ἢ τέσσερα ἀλλεπάλληλα γράμματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο τὸ τελευταῖο ἔφθασε στὸν προορισμό του (Α', στ. 15, Β', στ. 7-8).

Τὸ κύριο μήνυμα πού ἐκφράζεται καὶ στὰ δύο γράμματα εἶναι ἡ ἀδημονία τοῦ ἀδελφοῦ καὶ τῆς οἰκογένειας τοῦ Στάθης γιὰ τὴν ἐπιστροφή του κοντὰ τους. Εἶναι μάλιστα ἀξιοσημείωτο ὅτι, προκειμένου νὰ ξανασιμῶν, οἱ δικοὶ του δέχονταν νὰ ἀφήσουν τὴν Προύσα καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν κάπου ἄλλου, στὴν Καλλίπολη ἴσως ἢ στὴν Πόλη (Α', στ. 25-28, Β', στ. 5-6). Οἱ λόγοι μιᾶς ἐνδεχόμενης ἀλλαγῆς κατοικίας ὑποδηλώνονται καὶ στὶς δύο ἐπιστολές: Ἐπὶ τῆ μιᾶ φοβόνταν γιὰ τὴν τύχη τοῦ μικροῦ Σοφιανοῦ — *ὅτι ἐδῶ εἶναι Τουρκία καὶ νὰ μὴδὲν τὸ ἀλλοπιστήσουν* (Β', στ. 7)— καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Στάθης ὁ Καραμανλῆς εἶχε κάποιες παλιές διαφορὲς μὲ Τούρκους τῆς Προύσας, ἂν καὶ ὁ ἀδελφός του τὸν καθησύχαζε σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ (*καὶ ἀπὸ τὰ κουτάβια ὁπού σὲ πείραζαν ἴσασέν τους καὶ τίποτες ἔννοια νὰ μὴν ἔχεις*, Α', στ. 8-9, καὶ Β', στ. 4: *καὶ διὰ τὰ σκυλιὰ τοὺς Τούρκους τίποτες μὴδὲν φοβᾶσαι· ἀπόβγαλά τα καὶ ἐνόφησαν πολλοὶ ἀπ' αὐτούς*).

Ὅσο γιὰ τὰ γράμματα καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ καὶ ὡς μοναδικὰ σχεδὸν δείγματα τοῦ δημοτικοῦ λόγου τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὴν πρῶτη αὐτῆ ἐποχῆ, ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι καὶ τὰ δύο — μολοντί ἀνορθόγραφα καὶ ἀσύντακτα — εἶναι γραμμένα ὄχι μόνο σὲ καθαρὰ ἑλληνικά¹²⁷, ἀλλὰ καὶ σὲ ὕφος συναρπαστικὸ γιὰ τὴ ζωηρότητα, τὴ λιτότητα καὶ τὴν ἐκφραστικὴ του δύναμη.

127. Οἱ μόνες τουρκικὲς λέξεις πού ἀπαντοῦν εἶναι: *ζάπτι* (Α', στ. 5), *κουρμπάνι* (Α', στ. 8), καὶ *ἀμανάτι* (Α', στ. 32), πού ὅλες ἦσαν ἤδη σὲ πανελληνία χρῆσι τὴν ἐποχὴ αὐτῆ.